

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Pszichológiai tanulmányok I—IV.*

Túlzás nélkül állítható, hogy a pszichológia a szaktudományok közül a leg„filozófikusabb”. Ez elsősorban abból következik, hogy tárgyával — a lelki jelenségekkel — kapcsolatban közvetlenül vetődik fel a filozófia alapkérdése. Másodszor, annak következtében, hogy határterületet képez a természet-és társadalomtudományok között, koncentráltan vetődnek fel benne e két nagy tudománycsoportnak és egymáshoz való viszonyuknak a filozófiai kérdései (determináltság, és szabadság, szükségszerű és véletlen, természeti és társadalmi tényezők az emberi pszichikumban stb.).

A pszichológia, ennél fogva, fokozottabban rá van utalva a dialektikus és a történelmi materialista filozófiára mint alapszerve és -elméletre, amely segít helyesen megoldani az említett kérdéseket. E filozófiai kérdések egyike vagy másika feltétlenül felmerül, amint a tapasztalati anyag elméleti értelmezésére kerül sor. Tehát a filozófiától való tartózkodás vagy arra kárhoztatja a pszichológust, hogy megrekedjen az észlelt tények pusztá fenomenológiai leírásánál, vagy arra, hogy helytelen elméleti koncepciót építsen ki a többé-kevésbé helyesen megfigyelt tényanyagon (ez a továbbiakban aztán az anyaggyűjtésnek is helytelen irányt adhat).

A filozófiának a maga részéről számos határterülete van a pszichológiával: azok a diszciplínák, amelyek nem kerülhetik el, hogy vizsgálódásuk során valamilyen módon a konkrét egyénnel is számoljanak. Ilyen mindenekeelőtt az etika és az esztétika, amelyeknek kutatási területe közvetlenül határos a jellem-pszichológiával, ill. a művészeti lélektanával: ugyanakkor a jelenségkörnek más-más aspektusát kutatják; hasonló a viszony az ismeretelmélet és a megismerési folyamatok pszichológiája között. Ezek a filozófiai diszciplínák szintén sok segítséget kaphatnak a lélektan megfelelő ágaitól ahhoz,

hogy elkerüljék a talajtalan spekuláció buktatóit.

A két tudomány egymásra utaltsága tehát kölcsönös. Kölcsönös az egymásra utaltság fel nem ismerése, az egymás eredményei iránti közömbösség is. Jelen recenziónak nem lehet feladata ennek okait vizsgálni. Csupán annak megállapítását tartjuk itt fontosnak, hogy e két egymáshoz igen közeli tudomány mindegyike saját közömbösségével kölcsönösen indukálja a másikat. A filozófiát a pszichológia iránti közömbössége visszatartja attól, hogy legalább akkora meggyőző erővel és a tudomány szakterületére való legalább olyan fokú konkretizálódásával demonstrálja a dialektikus és a történelmi materializmus nélkülözhetetlenségét, mint ezt, mondjuk, a fizika vagy a biológia, ill. az egyes társadalomtudományok vonatkozásában teszi. A lélektan pedig, egyebek között, a filozófia iránti közömbösség akadályozta abban, hogy a történelmi materializmus által feltárt összefüggéseket, a történelmi materializmus alapkategóriáit — pl. a társadalmi lét kategóriáját — interpretálni tudja a maga szakterületére, ami éppen azoknak a jelenségeknek a helyes értelmezését teszi számára teljesen lehetetlenné, amelyeknek kutatásával a legtöbb segítséget tudná nyújtani a filozófia számára. *A kölcsönös közömbösség eredménye az, hogy a materialista filozófiának és a materialista pszichológiának az emberfelfogása ma nálunk két különböző stílusban mozog: az előbbi a társadalmi lét, az utóbbi a biológiai lét stílusán. Ez a lényeges különbség tovább mélyíti a kölcsönös idegenkedést.*

A pszichológia oldaláról a filozófiával szemben tanúsított idegenkedés a tanulmánykötetekben a legfeltűnőbbben abban nyilvánul meg, hogy igen sok a közlemény jellegű írás, amelyben valaki szigorú tényyszerűséggel beszámol bizonyos rész kérdéssel kapcsolatos kutatásának eredményeiről, tartózkodva attól, hogy bármiféle elméleti következtetést vonjon le belőlük, hogy a vizsgált jelenség csoportot meg-

* Akadémiai Kiadó 1958—62.

próbálná elhelyezni a lelki jelenségek dialektikus összefüggéseinek rendszerében. Ilyen publikációk, természetesen, nagyon hasznosak lehetnek a folyamatban levő tudományos kutatások koordinálása szempontjából, de éppen e funkciójuknál fogva inkább a szaktudomány gyakrabban megjelenő periodikus kiadványaiban van a helyük. A tanulmány megköveteli az elméleti igényű közeledést a problémához, bármilyen apró részprobléma legyen is az. Emellett hasonló követelményt támaszt ma a pszichológia tudományának helyzete, amelyre egészében érvényes az, amit a második kötetben dr. Horányi Béla az orvosi pszichológiáról ír: „Nincsen megfelelő pszichológiai egész-szemléletünk. Az orvosi pszichológia talán legaktuálisabb, legfontosabb — hozzátehetem —, legnehezebb feladata a neuropatológia...” (a pszichológia egészének vonatkozásában: a neurofiziológia valamint maguk a pszichológiai rész kutatások), „... által felismert részmegismeréseket megfelelő pszichológiai egészszemléletbe összefoglalni.” (329. o.) A szóban forgó kötetek cikkeinek feltűnően nagy része nem tesz eleget ennek a követelménynek. Persze, itt figyelembe kell venni, hogy az első kötet megjelenése és a második kötet szerkesztési munkálatai idején a pszichológia még nem rendelkezett semmiféle periodikus publikációs lehetőséggel, sőt az első kötetet megelőzően tíz évig csaknem egyáltalán semmilyennel, tehát a pszichológusok kénytelenek voltak kutatásaik egyes állomásairól e tanulmánykötetekben beszámolni. A harmadik kötetől tagadhatatlanul észlelhető javulás e vonatkozásban: a „Magyar Pszichológiai Szemle” megindulása lehetőséget adott a szerkesztőbizottságnak szigorúbb szelekció végrehajtására (helyes volna e szelekció elveit rögzíteni a további tanulmánykötetek közlési feltételeiben, egyértelműen elhatárolva ezeket a Szemle közlési feltételeitől). Azoknak a cikkeknek nagy arányszáma, amelyek nem tesznek eleget az elméleti igényű problémakezelés követelményének, mindemellett mégis alapvetően — mint fő forrására — a filozófia iránti közömösségre hívja fel a figyelmet: a *történelmi materializmus emberfelfogásának a pszichológia problematikájára való interpretálása nélkül nem lehet tudományos pszichológiai egészszemléletet kialakítani az emberről mint „társadalmilag determinált biológiai lény”-ről* (Rubinstein).

*

Jelen recenzió, ha el akarja kerülni, hogy konkrét tanulmányokról elvont általánosságokat mondjon, korlátozódnia kell arra a néhány tanulmányra, amelyek

egészen evidens filozófiai vonatkozásai vannak, anélkül, hogy csak említést is tehetne számos igen értékes részkitatást ismertető tanulmányról.

Igen érdekes problémacsoport összefüggéseit kutatja dr. Horányi Bélának az első kötetben megjelent tanulmánya az időérzésről (255—64. o.). A tanulmány felvázolja az embernek az idővel összefüggő néhány élményformáját: a vallás és a szerelem extázisát, a művészi élményt, a szorongást, az unalmat, a narkotikum-mámort. Kimutatja, hogy mindezekben az élményformákban ugyanaz a fejlemény nyilvánul meg különböző módon: az ember „prometheusi jövőre irányultsága”-nak feloldása. A tanulmány nagyon lényeges összefüggésre mutat rá, amikor ezzel a jövőre irányultsággal hozza kapcsolatba a szubjektum és az objektum elkülönülését az ember pszichikumában, azaz a tudat és az öntudat kialakulását. Ennek megfelelően a jövőre irányultság feloldódásakor feloldódik ez az elkülönültség is. „Ismerünk néhány élményformát” — írja Horányi —, amelyben a tér és az idő kategóriái elvesztik hatékonyságukat, ezzel együtt megszűnik az egyén különállása, szinte egyéni egzisztenciája is. Ilyen, az egészséges ember számára csak ritkán megadott élmény az extázis. Az extázis-élményben... az egyéniség egy csapásra felrobban, az individuális határok megszűnnek, a személyi tudatszféra felfüggesztődik, a szubjektum az objektummal tér és idő nélkül egybeolvad.” (258. o.). Hasonló élményformának tekinti a tanulmány a szerelem extázisát és a művészi élményt is (utóbbi helyett helyesebb lett volna talán esztétikai élményről beszélni, hiszen mindaz, amit Horányi a művészi élményről az időérzéssel kapcsolatban elmond, elmondható arról az esztétikai élményről is, amelyet a *valóság* esztétikai tulajdonságú tárgyai és jelenségei — ide számítva az ilyen embert és emberi tettet is — váltanak ki.). A pszichológiai irodalomban meglehetősen újszerű gondolatnak tekinthető, hogy a szorongást nem az öfenntartási törekvésekkel hozza összefüggésbe, hanem szintén a jövőre irányultsággal. Itt azonban az összefüggés igazi természetét a tanulmány, véleményünk szerint, már nem tudta feltárni. Így nem ad pl. kielégítő választ arra a kérdésre, hogy a jövőtől való elszakadás, amelyet extázisban, szépművészkor, narkotikum-mámorban a legintenzívebb gyönyör kísér, miért nyer a szorongásban kínos érzelmi színezetet. A tanulmány szerint „az extázis az én gazdagodását jelenti, a szorongás ezzel ellentétben az én megsemmisülésének lehetőségét foglalja magában” (259.o.) — nem világos azonban, hogy mit kell itt

gazdagodáson, ill. megsemmisülésen érteni. Intenzív szorongás kísérhet minden olyan vállalkozást, amelynek kimenetele kétséges, még akkor is, ha a kedvezőtlen kimenetel még tendenciájában, távolabbi perspektívájában sem fenyeget megsemmisüléssel (pl. egy jó tanuló igen erős szorongást érezhet vizsga előtt, ha fennáll annak veszélye, hogy „csak” 4-es osztályzatra fog felelni) — a szorongás ilyen esetekben „kozmosz”, irradiált jellegénél fogva jól megkülönböztethető az izolált, a kiváltó tárgyra irányuló félelemtől. Nem tűnik ki továbbá a tanulmányból az sem, hogy az unalom honnan nyeri kellemetlen érzelmű színezetét.

A tanulmány egészében igen érdekes és nagyon fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Az összefüggéseket azonban csak az egyes jelenségek között tárja fel, nem pedig egyfelől a jelenségek, másfelől lényegi alapjuk között. Az un., „prometheusi jövőre irányultság”-on nem megy túl: nem vizsgálja, hogy hogyan jelent meg az embernél ez az irányultság. Sőt egy helyen kifejezetten utal rá, hogy ezt tekinti a legvégső alapnak: „Ez a prometheusi jövőre irányultság dinamizálja lelki valóságunkat és látja el teleologikus színezettel: mindig valami jövőbeli tényálladék megvalósítására törekszik.” (258. o.). Ha a tanulmány felvetette volna a kérdést, hogy az embernél, eltérően az állattól, miért jelenik meg a jövőre irányultság, akkor felismerhette volna a *munka* szerepét ebben a fejleményben. A munka az ember specifikus élettevékenysége, amely minden állatfajtól megkülönbözteti, lényege pedig éppen az, hogy az ember valamilyen „jövőbeli tényálladék”-ot tűz célként maga elé, és, megfelelő eszközök alkalmazásával, ennek megvalósítására törekszik. A *jövőre irányultság tehát tulajdonképpen a munka vetülete az ember pszichikumában*. Szerepe az emberi tevékenység determinálásában, valamint az ember élményvilágának meghatározásában csakúgyan alapvető, ami megfelel a munka központi jelentőségének az emberi életben. A tudat és az öntudat kialakulása, mint ismeretes, szintén a munkával kapcsolatos: az objektum azáltal különül el a szubjektumtól, hogy az ember eszközt helyez önmaga és tárgya közé. A jövőre irányultság és az objektummal való öntudatos szembenállás között a tanulmány által konstatált összefüggést tehát a munka tevékenységéből való közös eredetük teremti meg. A jövőre irányultság feloldódása azonban szintén mozzanata a munkának; a kitűzött cél megvalósításakor következik be; hasonlóan megtaláljuk a munkában a szubjektumnak az objektummal való azonosulását is: ez

jellemzi normálisan az ember viszonyát a munkaeszközhöz, amely az ember és a természet harcában az ember oldalára került mint „szervetlen folytatása” (Marx). A jövőre irányultság feloldódását és az objektummal való önfeloldódást összeolvadást tehát, véleményünk szerint, nem helyes az állati, a gyermeki, a primitív időérzéshöz való regrediálásnak tekinteni, hanem szintén az ember specifikus élettevékenységének elemzése alapján kell megérteni. Az ember az általa elkészített munkaeszközhöz való viszonyában egyszerre megélheti múltbeli „prometheusi irányultságának” feloldódását (a múltbeli tevékenységének célkitűzése az eszköz elkészítésére irányult), és jövőbeli „prometheusi irányultságot” (a jövőbeli tevékenységének célmegvalósítását az eszköz biztosítja) — a munkaeszköz jelene egyszerre tárgyiasítja az ember múltját és jövőjét, az ilyen objektumban való önfeloldódás pillanatában tehát az ember egyszerre átélheti a múltat és a jövőt. Az extázis időtlenség-élményét és a vele járó feloldódást az objektumban tehát alapvetően a munka mint eszközkészítő tevékenység teszi lehetővé, bár az ember, miután pszichikumát a tevékenység kialakította, képes extatikusan azonosulni minden olyan dologgal, amelyet emberi tevékenység hozott létre, vagy amely emberi tevékenységet segít elő, ill. véletlen coincidencia következtében elősegíteni látszik. Az emberi tevékenység elősegítője első sorban a másik ember, aki képességeivel, tudásával, erejével pótolhatja az én jövőre irányuló tevékenységem feloldódást hozó sikerének azokat a nélkülözhetetlen feltételeit, amelyek bennem hiányoznak. Az extázis egyik alapformája ennél fogva az, amelynél az ember egy másik — valóságos vagy képzeletbeli — személyben oldódik fel önfeloldottn. A vallási extázisban ez a forma különböző módon keveredik a dolgokban való feloldódás formájával. Az embernél a feloldódás biológiai formái is emberivé lényegülhetnek: pl. a nemi aktus orgazmusa a másik ember személyében való emberi feloldódással szerves egységet alkotva szerelmi extázissá, az alkoholmámor a régi görögöknél hasonló úton Dionüszosz misztériumának extázisává. A jelenben való feloldódás pozitív színezetű élményformáiban az ember koncentráltan megéli a múltat és a jövőt is — a negatív színezetű formákban, épp ellenkezőleg, a múlttól és a jövőtől való elszakadás jelenik meg közvetlen élménnyé sűrítve. Pl. ha az ember jövőjét nem maga az ember, nem a tevékenységét elősegítő dolgok és személyek határozzák meg, hanem akaratától független véletlenek, ellenséges

dolgok és személyek, akkor válik élményévé a szorongás.

Az imperializmus korában bizonyos rétegek alapélményévé vált a szorongás, az unalom és az idővel kapcsolatos negatív élmények más formái (pl. az a garázdálkodó dühroham, romboló tombolás, amelyről a nyugati ifjúsággal foglalkozó sajtótudósítások egyre gyakrabban adnak hírt). Ezzel kapcsolatban (bár sokszor fel nem ismert kapcsolatban) a polgári filozófiának és szépirodalomnak egyik központi problémájává vált az idő problémája. Mindez erőteljesen felhívja a filozófusok és a pszichológusok figyelmét a kérdéskör dialektikus és történelmi materialista tanulmányozásának égető szükségességére, valamint arra, hogy e feladatnak kölcsönös együttműködés nélkül eleget tenni nem tudnak.

Ugyanezt a problémakört közelíti meg egészen más oldalról dr. Kardos Lajos tanulmánya: „Tanulás és emberrévalás”. (41—56. o.) A tanulmány fehérvári kísérletek végzett különböző labirintus kísérletek egybehangzó tapasztalatait általánosítja elméletileg. E kísérletek azt mutatták, hogy „az állat nem tudja megtanulni, hogy ugyanazon a helyen... meghatározott sorrendben először így, majd úgy viselkedjék — akkor sem, ha mindannyiszor különböző úton, vagyis különböző mozgásokkal jut el arra a helyre”, ellenben „meg tudja tanulni, hogy ugyanazon a helyen... meghatározott viselkedést tanúsítson — akkor is, ha esetenként különböző úton, vagyis különböző mozgásokkal jut el oda.” (49. o.) A kísérleti megfigyelésekből a különböző kutatók egészen különböző következtetéseket vontak le, általában anélkül, hogy az egyes kísérleteket egymással összefüggésben próbálták volna értelmezni. Kardos tanulmányát éppen a dialektikus problémakezelés és a történelmi materializmus emberfelfogásának pszichológiai, sőt idegfiziológiai interpretálása óvja meg a helytelen értelmezések zsákutcáitól. Az állatkísérleti adatokat ui. összehasonlítónan értelmezi, és az értelmezéshez az állati, ill. az emberi viselkedés alapkülönbségéből indul ki: „az állati viselkedés alapformája a lokomóció, a környezethez való téri viszony megváltoztatása... az emberi viselkedés alapformája a manipuláció, a környezet átalakítása” (44. o.), azaz a munka, a célkitűző és célmegvalósító tevékenység. Az állatnak tehát a helyváltoztatás lényegéből kifolyólag, a tér különböző pontjaihoz kell a viselkedését koordinálnia — az embernek, a munka lényegéből adódóan, különböző időpontokhoz. Ebből következik, hogy az állat, kinezetikus apparátusa segítségével, ké-

pes a legbonyolultabb téri labirintusban is párszori tanulás után tájékozódni, de képtelen a legegyszerűbb „időlabirintus”-ban (amelyben különböző időpontokban a térnek ugyanazon pontjára érkezik vissza és ott mindig más és másféle viselkedést kell produkálnia) a legegyszerűbb feladatot elvégzését megtanulni, még hosszú ismétléssorozat után sem. Ugyanennek az összefüggésnek a másik oldala teszi érthetővé, hogy az ember, aki egyszerűbb útvesztőkben is igen könnyen eltéved, tökéletesen tájékozódik az időben, képes tevékenységét idői követelményekkel koordinálni. E lényegi különbségnek ember és állat között a tanulmány feltárja a fiziológiai alapját: „... a fogóapparátussá átalakult végtag megjelenése még távolról sem az emberrévalás kezdete, egymagában még nem képezhette az embert a nagyarányú manipulációra. De nem lehetett döntő az sem, hogy a majom feladta arboreális életformáját, és ezzel fogóapparátusának különleges teljesítménye a lokomóció szempontjából tárgytalanná vált. Már a gorilla és az orángután is lekerültek a fáról. Nem elég a végtagokat részben vagy egészben kivonni a lokomóció műveletéből. Annak az egész idegrendszeri apparátusnak kell átalakulnia, amely a végtagok működését a lokomóció törvényeinek megfelelően szabályozza... A kéz... eredetileg a lokomóció szerve. A hozzátartozó idegrendszeri apparátusban, ugyanúgy, mint a hátsó végtagokéban, uralkodó az a szerkezeti sajátosság, amely az egész előző állati filogenézis során az állandóan tökéletesedő lokomóció biztosítására évmilliók alatt kialakult. Ezt a sajátosságot kell a fejlődésnek megbontania, az emberréváló majomoknak meg kell tanulnia a mellő végtag mozgásainak, újszerű, a lokomóció elveivel ellenkező irányítását... idegrendszerében annak kell átalakulnia, ami abban legállatibb.” (54.o.)

Ez a koncepció jelentős lépést jelent a pszichológia történelmi materialista ember felfogásának kialakítása útján. A pszichológia — idealista és materialista egyaránt — tulajdonképpen mindmáig a beszédben és a gondolkodásban látja az ember differencia specifikáját az állatfajokkal szemben. A materialista pszichológia ezen belül jobban kihangsúlyozza a beszéd szerepét, a gondolkodás kapcsolatát az érzéki megismeréssel, foglalkozik a gondolkodás idegfiziológiai vetületével, a második jelzőrendszerrel; a marxista pszichológia pedig mindezeket túlmenően számításba veszi még a munkának az antropogenezisben játszott szerepét, valamint az ember társadalmiságát mint a gondolkodást kialakító tényezőket. A psi-

chológiai emberfelfogás további fejlődésének abba az irányba kell haladnia, hogy feltárja, hogy az embernek az első jelzőrendszer síkján is specifikusan emberi ingerek — *ti. az ember által átalakított természet tárgyaitak és jelenségeinek ingerei* — vannak megadva, továbbá hasonlóan emberi jellegűek a proprioceptív ingerei is, az emberi ingereknek ezen csoportjára pedig komplex emberi pszichikum épül fel: nemcsak emberi gondolkodás, hanem emberi érzékiesség is (érzéki megismerés és érzelmek). Mármint a tanulmányok az a gondolata, hogy az antropológia során a kineztezés alapvetően átalakul, téri jellegűből uralkodóan idői jellegűvé válik, azaz emberiesül — igen lényeges adalékot jelent a változott emberfelfogás kialakításához. Lehetőségesnek látszik, hogy az időérzés és mindazok a specifikusan emberi élményfélések, amelyekkel Horányi Béla korábban ismertetett tanulmánya foglalkozik, idegfiziológiailag ezzel az idői jellegűvé, tehát emberivé vált kineztezással hozhatók kapcsolatba.

*

A második kötetből csupán egyetlen tanulmánya térhetünk ki röviden: Adorjáni Csaba—dr. Gálfi Béla—dr. Regius Ferenc—Schenker László „A munka és a jutalmazás szerepe a csoportos pszichoterápiában” c. tanulmányára. (537—46. o.). Választásunkat az indokolja, hogy a munkaterápiában gyakorlatilag mérhető le a munka szerepe az emberreválásban, *ti. emberi lényegük egyik vagy másik összetevőjét elvesztett személyek újraemberreválásában*. A munkaterápia eredményességén vagy eredménytelenségén kétségbevonhatatlanul lemérhető bizonyos elméleti alapkérdések tisztázásának, ill. tisztázatlanságának gyakorlati jelentősége is. Pusztán abban a tényben, hogy ma Magyarországon összesen két helyen alkalmazzák a munkatevékenységet gyógyító célzattal, megmutatkozik annak az elméleti koncepciónak a hiánya, hogy a tulajdonképpeni munka (azaz a természet megváltoztatására irányuló célkitűző és célmegvalósító tevékenység) és az ember között valamilyen természetes pozitív kapcsolat van, amely az érzelmi viszonyok síkján is pozitív színezettel jelenik meg. Egy ilyen elméleti felismerésnek, ha a pszichológiában szélesebb teret hódított volna, feltétlenül nagyobb fokú „beállítottságot” kellett volna teremtenie a pszichiátria gyakorlatában a munkaterápia irányába, mint a ma uralkodó — bár tudatosan nem mindig kifejezett — elképzelésnek, annak *ti., hogy a munka az ember számára külsődleges, külső kényszerből vagy értelmi belátásból végzett, de*

az ember örömkereső lényegétől mindenképpen idegen tevékenység.

Érdekes, hogy ilyesféle elképzelések indirekt módon megnyilvánulnak a szóban forgó tanulmány bizonyos megállapításában is, jóllehet ez éppen azon két intézet egyikének a tapasztalatairól számol be, ahol alkalmazzák a munkaterápiát. Nem lehet teljesen egyetérteni mindjárt a bevezető definícióval: „A munkaterápiáról röviden azt mondhatjuk, hogy olyan módszer, amelynek segítségével a beteget munkával munkára neveljük.” (537. o.) Persze, a munkaterápiának ez is egyik fontos feladata, hogy a beteget, akit a társadalom kénytelen eltartani, ismét hasznos tagjává tegye a társadalomnak. De helytelen prakticista irányba vinne, ha a feladatot erre korlátoznánk, hiszen a munkaterápiától, ha helyesen értelmezzük, elsősorban gyógyhatást kell elvárunk, tehát a beteget nemcsak munkára, hanem önbizalomra, képességeinek adekvát kifejtésére, a belső feszültségeknek a sikeres célmegvalósításban való feloldására, a dolgokkal vagy személyekkel szembeni fóbias vagy agressziós feszültségek feloldására is kell nevelnie. E feladatok felismeréséhez és eredményes végrehajtásához tisztázni kellene elméletileg a munka elidegenedésének, ezen keresztül pedig a társadalom, a másik ember és a dolgok elidegenedésének orvosiilag regisztrálható patogén hatásait. A csoportos munkaterápia feladata az volna, hogy az ilyen károsodásokat gyógyítsa olyan mesterséges miliő kialakításával, amelyben — amennyire ez lehetséges — megszűnt vagy megszűnő tendenciát mutat az elidegenedés. Ennek a feladatnak egyes mozzanataira igen helyesen mutat rá a tanulmány. Pl. az idézett definíció egyoldalúságát mindjárt a következő lapon korrigálja: „A munkaterápiának” — írja — „önmagában is komplex behatást, komplex kezelést kell biztosítani...” (538. o.) Leszögezi továbbá: „Normalizáló tényezőként csak a termelő munka fogadható el, amelynek végén a beteg látja munkájának eredményét...” Emellett a munkának olyannak kell lennie, hogy maga a tevékenység is képes legyen a beteg érdeklődését felkelteni és minőségileg teljesítőképeségének mind magasabb szintjén tartani.” (uo.) A munkának a tanulmány — mint ez címéből is kitűnik — csoportos pszichoterápia keretében tulajdonít szerepet, és (igen helyesen) kihangsúlyozza a csoport intim, családi jellegének szükségességét.

A feladatok konkrét értelmezése azonban sok helyen erős elméleti fenntartásokat keltett, amelyeket ugyan véglegesen csak a terápiás gyakorlat igazolhatna vagy vethetne el, de amelyeknek elméleti

síkon való felvetése mégis irányadó lehet bizonyos hatékonyabb gyógyeljárások kikísérletezése terén. Nem tudtunk egyet-érteni pl. azzal, amit a tanulmány a motiváció kérdésében mond, bár álláspontja itt is tartalmazza a helyes megoldás mozgatait. A betegeket munkára ösztönző tényezők sorában elsőként említi mint döntőnek tartott motívumot az életbe való kikerülés célját, amelynek elengedhetetlen eszközeként kell tudatosítani, szerinte, a munkát. Tagadhatatlan, hogy a munka *felvételében* döntő szerepe lehet ennek a motívumnak. Az is valószínű, hogy ha a betegben megvan a betegség-tudat, akkor a munkavégzéshez ösztönzően járul hozzá annak tudatos felismerése, hogy a munka elősegíti a gyógyulást. De annak az összefüggésnek a rögzítése, amelyben a munka csupán eszközként funkcionál, ráadásul olyan fejleménynek — az életbe való kikerülésnek — az eszközeként, amellyel nincs is lényegéből adódó természetes kapcsolata, esetleg kifejezetten fékezheti a gyógyulást, hiszen tulajdonképpen a munka elidegenedettségének a rögzítését jelenti. Hasonló hatása lehet a pénzbeli jutalmazásnak és a pénz-elvonásos büntetésnek is, ha a munka fő motívumaként kezelik, mint ezt a tanulmány teszi. E két motívumcsoport mellett valóban nem lehetne többet elérni, mint amit a bevezető definíció megjelöl. Ha a munkaterápia ennél többre törekszik, akkor célravezetőbbnek látszik, ha aprólékos gondossággal olyan munkafeltételeket alakítanak ki, amelyek között szabadon érvényesülhet magának a munkatevékenységnek mint az ember specifikus élettevékenységének közvetlen ösztönző hatása. Ennek a munkával közvetlenül, lényegénél fogva kapcsolatos par excellence emberi motívumcsoportnak kell elfoglalnia a terápia folyamán az uralkodó helyet a beteg magatartásának determinációjában. A tanulmány felsorolja a motívumok között mind a munka sikerének, mind a teljesítmény társadalmi elismerésének ösztönző hatását, meggyőző példákkal illusztrálja is ezek hatékonyságát. Az ember és a munka viszonyának elméleti elemzése híján azonban ez a specifikusan emberi motívumcsoport háttérbe szorul olyan motívumok mellett, amelyekkel összefüggésben a munka csak külsődleges, véletlenszerű eszközként funkcionál. Annak következtében, hogy a jutalmazás és a büntetés fogalmait a tanulmány differenciálatlanul tárgyalja, az állatkísérletek ezzel kapcsolatos eredményeit közvetlenül érvényesnek tekinti az emberek vonatkozásában is, anélkül, hogy tisztázná, hogy az embernél a jutalmazás és a büntetés biol-

giai formáival szemben a társadalmi formák kerülnek előtérbe (kitűzött cél megvalósítása vagy meg nem valósítása, kollektíva elismerő vagy elmarasztaló ítélete stb.), a tanulmány túlzottan nagy jelentőséget, főszerepet tulajdonít a munka motivációjában a pénzbeli díjazásnak, ill. a díjazás megvonásával való büntetésnek. Érdekes, hogy az egyik érve emellett az, hogy „a díjazás segítségével is minél közelebb kell jutni a természetes munkaszituációhoz” (542.o.), vagyis a terápiás célt szolgáló munkatevékenységet a patológián hatású elidegenedett munkához akarja közelíteni, amelynek fő motívuma csakugyan a munkatevékenység lényegéhez viszonyítva teljesen külsődleges pénzbeli díjazás. Persze, a pénzbeli díjazás terápiás szerepének értékelésénél figyelembe kell venni, hogy szocialista társadalomban a munkateljesítmény mennyiségével és minőségével, a munka társadalmi hasznosságával elvben arányos díjazás egyben a társadalom elismerését is leírhatően kifejezésre juttatja, így olyan betegeknek, akik az életben megszokták a társadalmi elismerésnek ilyen elidegenedett kifejezését, a díjazás, ilyen funkciója révén, hozzájárulhat a munka gyógyító motivációjához is. De még ezt figyelembe véve is célszerűnek látszik, ha olyan, a természetes munkaszituációtól eltérő situációt sikerül a beteg számára teremteni, amelyben a díjazásnak egyértelműen ezen a társadalmi funkciója kerül előtérbe, a létfenntartási szükségletek kielégítésével kapcsolatos biológiai funkció pedig — elsősorban a szükségletek kielégítésének a gyógyíntézet által történő biztosítása következtében — minimális súlyúra redukálódik.

Más a helyzet az elmebetegek rehabilitációjának, az életbe való kikerülés, a normális emberek élettevékenységébe való beilleszkedés *közvetlen* előkészítésének összefüggésében. Ezzel a problémával foglalkozik a tanulmány egyik szerzőjének, dr. Gálfi Bélának egy másik tanulmánya a negyedik kötetben: „Az elmebetegek rehabilitálásának pszichológiai vonatkozásai”. (551—60. o.) Ebben a vonatkozásban már teljesen egyet lehet érteni a szerzővel, amikor a következőket írja: „A munkaképesség megzavartsága az elmebetegség egyik tünete és következménye, ami visszahat a betegség folyamatra és a beteg magatartására. Mindenekelőtt tehát a fogyatékos munkakészségét, munkaképességét kell javítanunk és minél magasabb szintre fejlesztenünk. Ebben a helyreállító törekvésünkben eszközként éppen magát a munkát kell felhasználnunk.” (552. o.) Különösen fontosnak tartjuk a tanulmány következő megállapítását:

„Döntő a rehabilitáció szempontjából a munkaterápia szervezésében, hogy a munka a beteg részére a társadalmi és a felszabadulás érzését megadó, tevékenység legyen.” (Uo.) A társadalmi és a felszabadító jellegnek, úgy gondoljuk, még nagyobb, uralkodó jelentősége van a munkaterápiának a rehabilitációt megelőző, gyógyító szakaszában. Azt a követelményt, hogy a betegek „életmódja és munkafeltételei — ideértve a munka díjazását is — maximálisan közelítsék meg a társadalomban élőkét” (556. o.); amelyet a gyógyító szakasz vonatkozásában bíráltunk, a rehabilitációs szakasz összefüggésében teljesen helyénvalónak tartjuk.

*

A „Pszichológiai tanulmányok” harmadik kötetéből filozófiai szempontból igen figyelemre méltó dr. Angyal Lajos tanulmánya: „A limbikus lebeny pszichológiai vonatkozásai”. (455—64. o.) A tanulmány ismerteti egy hipotézist, amely szerint „az érzetek sokféle affektív kvalitásának a felfogására és olyan komplex állapotokká való összeszövésére, mint az öröm, bánat, szerelem, félelem, gyűlölet stb. kizárólag az agykéreg lehet képes”. (446. o.) Nevezetesen az agykéreg limbikus lebenyét tekintik az érzelmek megélése központjának. E lebenyt korábban kizárólag a szaglással hozták összefüggésbe. A tanulmány által ismertetett hipotézis ellenben arra a dialektikus elgondolásra épül, hogy e lebeny különböző kérgi, ill. kéreg alatti központokkal van kapcsolatban és más-más összefüggésben más-más funkciót tölt be: szaglást, anyagcsereszabályozót, ill. szociális-emocionális.

A hipotézis filozófiai jelentősége tulajdonképpen ehhez az utóbbi funkcióhoz kapcsolódik. Amennyiben a limbikus lebenynek közvetlen kapcsolata van az agykéreg homloklebenyével, a specifikusan emberi idegműködések (gondolkodás, akarat) központjával, a hipotézis alapot nyújthat az emberi érzélemvilág szociális, par excellence emberi jellegének fiziológiai értelmezéséhez. Az érzelmekre vonatkozó eddigi idegfiziológiai elképzelés, amely szerint az érzelmek központja a kéreg alatti régió (a hypothalamus és a thalamus) volna, az ember szükségleti-érzelmi megnyilvánulásainak emberi jellegét csak sokkal bonyolultabban, sokkal több áttétellel teszi életlenül értelmezhetővé. Az érzelmek kéreg alatti központúságát valló elmélet bizonyos mértékig hozzájárult annak az intellektualizmusnak a kialakulásához, amely pszichológiánkat — mint ezt a szovjet pszichológusok 1959-ben tartott I. kongresszusa is megállapította —

mindmáig jellemzi. Ha ugyanis a szükségleti-érzelmi szféra emberi jellege fiziológiai csak nehezen értelmezhető, akkor a materialista pszichológia mindazt, ami az ember lényegéhez tartozik — az ember társadalmiságát, szemben az állatvilágból örökölt biológiai mozzanatokkal —, kénytelen az ember tudati-érzelmi szférájában keresni. Ennek szükségszerű kiegészítőjeként érvényesülhet a pszichológiában mindmáig egy biologizáló álláspont amely az ember érzelmi világát, egyebek között, szintén az érzelmek szubkortikális elméletére támaszkodva — állati ösztönökből, ill. pusztán külső fájdalomingereknek embernél és állatnál közös hatásából próbálja levezetni.

A limbikus lebeny hipotézise, bár első, Papez-féle megfogalmazása még 1937-ből származik, nem tekinthető még teljesen kidolgozottnak. Az agyfiziológusok tábora megoszlik e között és a szubkortikális elmélet között. Lehetséges, hogy a hipotézis teljesebb kidolgozása és bizonyítása hozzájárul az intellektualizmus és a biologizmus egymást feltételező, ellentétes egyoldalúságának felszámolásához a pszichológiában.

Garai László

*

A Pszichológiai Tanulmányok IV. kötetében örvendetes jelenség, hogy néhány tanulmány, a lélekten legváltozatosabb területeit vizsgálva, dialektikus materialista elméleti és módszertani alapokon oldja meg a problémákat. Bár helyszűke miatt e tanulmányokkal sem foglalkozhatunk a kellő részletességgel, vázlatos ismertetésük elengedhetetlen, mert ezek mutatják azt a napjainkban már egyre inkább elfogadott igazságot, hogy a szaktudományok legspeciálisabb metodikai és elméleti kérdései nemcsak megengedők, hanem immanensen igénylik is a dialektikus materialista szemléleti módot.

Az általános pszichológia kérdéseivel foglalkozik Dr. Kovács Ferenc „A jelzések jelzése: a szó” c. tanulmánya. E munka a nyelvészeti területéről vett gazdag példanyagon bizonyítja a nyelvnek, a második jelzőrendszernek az első jelrendszerre épülését. Ezzel ontológiailag és ismeretelméletileg az első jelrendszer elsőlegességét bizonyítja a nyelvtudomány és a pszichológia eszközeivel.

A művészetpszichológia néhány kérdését elemzi dr. Halász László „Az irodalmi alkotás pszichológiai elemzéséhez” c. tanulmánya. A szerző elvi bevezetőben foglalkozik a művészetpszichológia — e fiatal tudományág — feladataival: „Az irodalmi mű, mint minden műalkotás, tár-

sadalmi produktum. Ezért a művészet-pszichológus sem keresheti az alkotás-pszichológia problémáira a választ a társadalom gazdasági-politikai szerkezeté és az alkotó pszichikuma közötti hatás mechanizmus vizsgálatánálkül.” (500. o.) Majd a szerző a fentiekben kitűzött elméleti és módszertani alapok gyakorlati alkalmazását adja Karinthy Frigyesről szóló pszichográfiájában.

Dr. Lénárd Ferenc két tanulmányával jelentkezik a kötetben. Mindkettőben a gondolkodást vizsgálja a dialektikus materialista pszichológia alapján. Az első tanulmány a gondolkodás általános kérdéseivel foglalkozik: — „A gondolkodás idealista és materialista pszichológiai értelmezése” —; a második pedig a gondolkodásvizsgálat módszertani kérdéseit tárgyalja, ebben számot ad a szerző kísérleteinek tapasztalatairól. E kísérletek a gondolkodás materialista felfogásának differenciáltabbá tételét szolgálják.

A kísérletek eredményei — röviden összefoglalva — a gondolkodási tevékenység kettős szerkezetére mutatnak. A gondolkodási tevékenység makrostruktúráját a gondolkodási feladat egésze határozza meg (különböző gondolkodási fázisok, ún. ténymegállapítás, módosítás, megoldási javaslat, kritika stb.). A makrostruktúrában az egyes gondolkodási fázisok által implikált mikrostruktúra rejlik (a gondolkodási műveletek együttese: analízis, szintézis, absztrahálás, általánosítás, analógia stb.). A gondolkodás folyamatának egészét a makro- és a mikrostruktúra együttese alkotja.

Lénárd Ferenc a két tanulmányában azonban nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az általa kifejtett gondolkodás-meghatározás alatt az emberi gondolkodást érti-e, vagy elfogadja és beleérti-e álláspontjába azt a felfogást, mely szerint már az állatvilág fejlettebb törzseinél számolhatunk az ún. „elemi gondolkodással”.

Széles területet átölelő, a filozófiát szorosan érintő tanulmány Garai László „A szabadságszükséglet néhány elvi kérdése” c. munkája.

A szerző e tanulmánya eredeti kísérlet arra, hogy a történelmi materializmust alkalmazza a pszichológia mint szaktudomány területén. A pszichológus előtt álló követelmény „*annyit jelent, mint megtalálni az ember társadalmi-filozófiai lényegének egyéni-pszichológiai vetületét: megtalálni az egyén lelki világában a munkának és az egyén társadalmi viszonyainak hordozóját.*” (13. o.) A szabadságszükséglet koncepciójának kiindulási alapja az a tétel, hogy az ember valóságos lényege, differencia specifikája nem pusztán a gondolkodás, hanem

alapvetően a munka, „amelynek eredményeként az ember korlátozott, de korlátlanul növelhető hatalmat nyer a természet felett”. (14. o.) Az emberréválás során a munkavégzés hatására és ezzel szoros összefüggésben a szerző egy specifikusan emberi szükséglet, a szabadságszükséglet kialakulását feltételezi: „*Igy jelenhetett meg az új, a par excellence emberi szükséglet: a célkitűző és célmegvalósító tevékenységben megnyilvánuló, környezet feletti hatalomnak a szükséglete. Ezt a szükségletet szabadságszükségletnek nevezem, figyelembe véve, hogy az ember szabadságán a dialektikus materializmus nem a környezet részéről az emberre gyakorolt determináló hatás hiányát érti, hanem magának az embernek determináló hatását a környezetre.*” (15. o.)

Garai Lászlónak ily módon megfogalmazott, majd részletesebben kifejtett szabadságszükséglet koncepciója igen sok értékes gondolatot felvető, egy sereg kérdés megközelítésében egységes kiindulási alapot szolgáltató hipotézis. Így a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a munka nem csupán az ember intellektuális működésére gyakorolt hatást, hanem elkerülhetetlenül átalakította az ember érzelmi világát is. A szerző továbbá vázlatosan utal a szabadságszükségletnek a megismerő tevékenységgel, a művészetekkel stb. való összefüggésére.

A szabadságszükséglet koncepciója azonban még több helyen leszűkített és további csiszolásra szorul. Így pl. hiányos, ezért félreértésre ad okot a tanulmánynak az a része, amelyben a szerző a pszichológiában jelentkező biologizáló attitűdöt bírálva, a következőket szögezi le: „Van azonban a pszichológia kutatási területére tartozó problémáknak három olyan csoportja, amelynél a létfenntartás biológiai szükségleteire való visszavezetés csak nagy erőltetettséggel vagy egyáltalán nem vihető végig.” (9. o.) E három terület, a szerző szerint: 1. az egyén és a társadalom viszonya (ide sorolja az erkölcsi követeléseket, az egyén társadalmi helyzetével kapcsolatos törekvéseket stb.), 2. az ember öncélú cselekedetei (a játékok), 3. az ember abszolútumra törekvése (ennek szemléleti-megismerési oldala és gyakorlati-erkölcsi megnyilvánulása, továbbá a művészi alkotás és a művelzet).

Az itt felsorolt emberi megnyilvánulások valóban a legkevésbé sem vezethetők vissza a létfenntartás biológiai szükségleteire. De vajon az emberi megnyilvánulások melyik csoportja, területe az, amely egyenesen levezethető a biológiai szükséglet-kielégítésből — azaz nem emberi, hanem állati szükségletkielégítési mód? Még a táplálkozás vagy a szexuális szükséglet

kielégítése sem ilyen, az emberreválás folyamatában ezek a valóban létfenntartási szükségletek is „emberiesülnek”, akár magukat a szükségleteket vizsgáljuk, akár kielégítési módjukat. Az ember kiemelkedése az állatvilágból olyan minőségi ugrás, melynek során mindenfajta emberi megnyilvánulás csak a maga bonyolult társadalmiságában, történetiségében érthető meg — ugyanakkor, a folytonosságot is figyelembe véve —, minden emberi megnyilvánulás érthetetlen marad a biológiai-fiziológiai előzményei nélkül.

A kérdés leszűkítését jelenti, ha az emberi megnyilvánulások egészéből — (melyek a maguk totalitásában minőségileg különböznek az állatvilág megnyilvánulásaitól) — kiszakítva néhányat, ezeket tekintjük valami sajátosan („par excellence”) emberinek. Ez az álláspont nem sokban különbözik a szerző által helyesen bírált biológizáló attitűdtől. Ha ugyanis az emberi megnyilvánulások egy szűk csoportjának fenntartjuk „az emberi” jelzőt, akkor a többi megnyilvánulás így, jobb híján, nem nyerhet társadalmi, hanem csak biológiai magyarázatot.

Garai e szűken mért felsorolása lényegében a társadalmi tudat és az egyéni tudat viszonyának pszichológiai problémáit veti fel, de önkényesen leszűkítve, hiányosan.

Helytelen, hamis képet nyújtana a recenzent a kötetről, ha nem mutatna rá arra, hogy a kötet tanulmányainak zöme nem tud, vagy meg sem kísérel eleget tenni a dialektikus materialista pszichológia követelményeinek. Különösen élesen mutatkozik néhány értekezésben a tisztázatlan elvi megalapozottság, a nem-dialektikus materialista pszichológiai rendszerek és a materialista pszichológia összekeverése. Még inkább helyteleníthető néhány tanulmányban az a törekvés, mely egyenlőségjelet igyekszik tenni és csupán terminológiai különbséget lát a gyökerében különböző pszichológiai elméletek között. Pl. Hermann Imre „A parafrénia orvosi lélektanának néhány szempontja” c. munkájában ezt írja: „Régóta ismert jelenség a skizofrénianál a szavak, a második jelzőrendszer anyagának torzítása, új szavak formálása, a régi szavak eltördelése. Mindezt FREUD szerint úgy hat, *mintha a szavak a külvilági tárgyakkal azonos elbánás alá kerülnének* (FREUD 1915.), vagyis, most már pavlovi kifejezésekkel, mintha az első jelzőrendszer birtokba venné a szavakat, a második jelzőrendszert.” (352. o.)

Természetesen, mindaddig, amíg nincs a pszichológiában nemzetközileg elfogadott egységes terminológia, a tudományos precizitás megköveteli, hogy az azonos

fogalomkörök takaró különböző elnevezésekre utalás történjék. A tanulmányok egy részében azonban a különböző terminológiák „összeházasítása” egy mélyebben fekvő elméleti és módszertani zűrzavart takar.

E törekvések elítélése él a pszichológusok körében is. Liebermann Lucy a Magyar Pszichológiai Szemlében a bonni pszichológiai kongresszusról szóló ismertetésében Wartegg (Berlin) rétegelméletével kapcsolatos előadásáról a következőket írja: „Meg kívánom jegyezni, hogy bár ez az előadás annak az általános igénynek — ti., hogy helyes és szükséges lenne a meglevő pszichológiai irányzatok elméleti összefüggéseit és használhatóságát felmérni —, egyáltalán nem veszi tekintetbe az egyes irányzatok között fennálló alapvető, és sok tekintetben *elvi* különbségeket, amelyek az irányzatoknak ilyen „békés” összekeverését nem igen teszik lehetővé. (MPSz, 1962. 1. sz. 58. o.)

Hová vezet, mit takar a terminológiai „harmónia” pl. Hermann Imre imént idézett tanulmányában? A szerző Freud és Pavlov tanításait minden elvi megkülönböztetés nélkül — csupán terminológiai különbséget tételezve fel közöttük — használja fel saját tételeinek kiindulópontjaként. Az általa levont következtetés lényege: a szaglásat analógnak véli a második jelrendszerrel, a beszéddel, a gondolkodással. „A szaglásnak nevezetes érintkezési pontja van a beszéddel, a gondolkodással, a második jelzőrendszerrel. Amiként a szó a jel jele, úgy a szag is jelez egy tárgyi jelet. Fentebb utaltam már arra, hogy a szaginger arra készíti a szaglót, hogy keresse a szagot terjesztő tárgyat. A szaglásnak ez a jellege magában foglalja azt, hogy maga a szaginger jele egy kívülre fennálló elsődleges jelnek, amely reális tárgyi értékkel bír. Eszerint a szaglás folyamata némileg analóg a második jelzőrendszer természetével. A szagnyom éppúgy függetlenedhet, egy időre, a kibocsátandó tárgy időbeli és térbeli jelenlététől, mint a szó a jelzett tárgytól.” (351—352. o.)

Mindazok a tulajdonságok, melyek révén Hermann a szaglásat kiemeli az első jelrendszer köréből, és meg nem érdemelt magas trónusra ülteti — megtalálhatók az első jelrendszer többi analizátoránál is. „A szaglás nem pusztán analizív érzékelés” (351. o.) — írja —, de ez a megállapítás vonatkozik a látásra, a hallásra, a tapintásra stb., tehát általában az érzékelésre. Az sem csak a szaginger monopóliuma, hogy egy időre függetlenedhet az őt kibocsátó tárgytól, hiszen a hang és a fényhullám esetében is ez történik. A szerző az első jelrendszer köréből az egyiket, a szag-

lást, nem elfogadható indokok alapján elválasztja a többi analizátortól, hogy azután azonosítsa a második jelrendszerrel. Ezzel elmosza a minőségi különbséget az első és a második jelrendszer között. Valóban van közös vonása a két jelrendszernek; mindkettő a valóságot tükrözi, mindkettő jelez valamit a valóságból az ember számára. De a két jelrendszer más oldalát, más összefüggését tükrözi a valóságnak, így más a két jelrendszer funkciója.

Dr. Réti László „A pályaválasztási tanácsadás módszerei” c. tanulmánya még élesebben mutatja a dialektikus materialista elméleti és módszertani alapvetés hiányát, mint a fent idézett értekezés.

A szociális beállítottság kérdésének nagy szerepe van a pályaválasztási tanácsadás szempontjából — szögezi le a szerző igen helyesen. De a szociális beállítottság fogalomkörébe soroltakkal már egyáltalában nem lehet egyetérteni. „Az egyén és a társadalom viszonyában három fontos biológiai alapmagatartás különböztetünk meg, amelyekre ugyanolyan jellegű pszichés magatartás épül fel:

1. A bekebelezés, a szervezetbe való beolvasztás, továbbá ennek magasabbrendű formái: alkalmazkodás, közeledés, egybeolvasztás, egyesülés, szerelem, szimpátia, tetszés stb.

2. Az elutóztatás és ennek magasabbrendű alakjai: védekezés, menekülés, gyűlölet, félelem, szorongás stb.

3. A támadás, düh, harag stb.

A szociabilitás kérdésénél ezeket a *psichomechanizmusokat* vizsgáljuk.” (646. o.)

A tanulmány e szociabilitás-felfogása az egyén és a társadalom viszonyát viszszeveti az alacsonyabbrendű biológiai mozgásformára. A társadalom itt vázolt képe olyan küzdelem színtere, ahol egymással szemben álló izolált egyének harcolnak pusztá létükért (Réti „magasabbrendű” megfogalmazásában: önérvényesítésükért) mások bekebelezése, eltávolítása, megtámadása, esetleg saját törekvéseik keserves elfojtása árán. Mindez a környezethez való biológiai alkalmazkodásnak az állatvilágra jellemző módja. Azzal, hogy az ember kiemelkedik az állatvilágból, megszűnik pusztán biológiai lény lenni. Az ember társadalmi lényé válik, és még

a „legbiológiaibb” létfenntartási szükségleteit is új, társadalmilag-történelmileg meghatározott módon elégíti ki. „Az éhség — éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel” — írja Marx Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához” c. munkájában (Szikra, 1951. 16—17. o.)

Ha így van ez a létfenntartási szükségletek kielégítési módjának vonatkozásában, mennyivel inkább igaz az ember és a társadalom olyan viszonyaira, melyeket nem találhatunk meg az állatvilágban, melyeket csak a társadalmilag végzett munka hozhatott létre — így az erkölcsnél.

Réti cikkének másik — az elsőből logikusan következő — hibája, hogy az egyén és a társadalom viszonyát csak mint ellentétet, egymással szemben álló erők harcát tudja elképzelni. Egyén és közösség között szükségszerű konfliktust tételez fel, melyet az egyén csak úgy tud feloldani, ha védekezik vagy agresszíven támad, vagy elfojtja törekvéseit. Az egyén „önérvényesülése” attól függ, hogy milyen „energia-töltést”, „életerőt” állít szembe a többi egyének őt gátolni igyekvő „energia-töltésével”, „életerejével”. Mit kezd az ilyen szociabilitás-felfogás pl. az önfeláldozás, a bajtársiasság, a szolidaritás nagyszerű történelmi példáival? A szerző által felállított bekebelezés-eltávolítás-támadás csoportok közül melyikbe sorolható az az ember, aki pusztá létét is feláldozza a közösség érdekeiért?

Egyén és társadalom e konfliktusának örök emberi tulajdonságként való beállítása megfelel a polgári társadalom által atomizált, szétzillesztett egyének lelki-világának, erkölceinek. De elgondolkoztató, hogy hogyan lehet napjainkban, a szocializmus építésének időszakában ilyen hátratekintő, nem-marxista elméleti alapokon nyugvó pályaválasztási vizsgálati módszerrel pályaválasztási tanácsot adni a fiataloknak, hogy azok valóban megtalálják a helyüket az életben, a munka számukra ne csupán megélhetési kényszer, hanem hivatás, életcél legyen?

Solymosi Antalné

Zolnay Vilmos: Miért szép a szép?*

Kulturális forradalmunk fejlődése megköveteli, hogy több figyelmet szenteljünk az esztétikai nevelés ügyének. A szocialista eszméiséggel telített, korszerű ízlést,

természetesen, elsősorban maga a művészet, a jelenkor és a múlt nagy alkotásainak közvetlen befogadása alakítja. Az adekvát befogadás azonban előfeltételezi az esztétikai kulturáltság bizonyos szintjét. A műalkotások nyújtotta közvetlen és spontán

* Gondolat, 1962. 227 o.

hatásokat ezért a kulturális tömegmunka minden fokán — és korántsem csak az iskolai oktatásban — ki kell egészítenünk a marxista esztétika alapjainak ismertetésével, a valóban hatékony, izlést, tudatot és meggyőződést formáló esztétikai neveléssel.

Ha mármost esztétikai népszerűsítő irodalmunk jelenlegi helyzetét szembesítjük a kulturális forradalom e növekvő igényeivel, túl sok eredményről aligha adhatunk számot; inkább csak a megoldást sürgető tennivalók egész sora rajzolódik ki előttünk. A hatékony esztétikai nevelés kibontakoztatásához, a többi között színvonalas ismeretterjesztő kiadványok megjelentetése szükséges. E kiadványokat a marxista kritika figyelemmel kell, hogy kísérje, az elemző bírálat mérlegére téve a bennük jelentkező pozitív megoldásokat vagy fogyatékosságokat.

Ebben az összefüggésben értékelhetjük helyesen Zolnay Vilmos nemrég megjelent könyvét. A szerző voltaképpen elsőnek tett kísérletet az esztétika alapkérdéseinek népszerűsítő jellegű megvilágítására. „Alapfokú bevezetésfele az esztétikába”, írja előszavában, s azt tekinti feladatának, hogy közérthető formában összegezzé a marxista esztétika eddig elért eredményeit.

A kötet szűkre szabott terjedelme, természetesen, eleve megvonja az összefoglalás határait; képtelenség lenne akár csak viszonylagos teljességet várni egy 11—12 íven előadott népszerűsítő munkától. A szerző maga is írja a témaszűkítés szükségét. Figyelmét ezért egy körülhatárolható problémakörre összpontosítja. Honnan származik a művészet? Mi az ember széppérezkének és szépségigényének forrása? Hogyan érik alkotássá a művészi ihletben elsődlegesen adott élmény? Egyszóval: a szerző az esztétikum genezisével kapcsolatos történeti és pszichológiai kérdésekre keresi a választ, s innen kiindulva tesz kísérletet az esztétika alapjainak feltárására.

A témának ez a megközelítése önmagában nem kifogásolható. A dogmatikus szemlélet eluralkodása idején a genezis problematikája a legelhanyagoltabb esztétikai témák közé tartozott. Az imperialista korszak polgári esztétikája viszont éppen ezen a területen keresett érveket a marxista művészetszemlélet megcáfolására: az ősi művészet ún. mágikus jellegével és a műalkotás folyamatának irracionalista interpretálásával érvelt alapkonceptiója, az antirealizmus és az antihumanizmus különféle változatai mellett. Ilyen körülmények között különleges jelentősége van annak, hogy kifejtjük az alkotó marxizmus álláspontját e kérdésekben. Emellett elvileg az

sem lehetetlen, hogy az esztétikum genezisének rekonstruálása kiindulópontul szolgáljon az esztétika központi fontosságú témáinak előadásához.

Ami a felvetett problémák kifejtésének módját illeti, a szerzőnek van érzéke ahhoz, hogyan könnyítheti meg az esztétikailag kevésbé képzett olvasó számára is a bonyolultabb elméleti-történeti összefüggések megértését. Szemléletes és képgazdag stílusa, példafeltárásokra építő előadásmódja kiválóan alkalmas arra, hogy vonzó és élvezetes formában nyújtson bevezetést az esztétikába. De fennmarad a kérdés: melyek azok az eredmények, amelyek éppen e meglehetősen kidolgozatlan témakörben az olvasó számára közvetíthetünk?

Zolnay Karl Bücher, Caudwell, Thomson és Ernst Fischer tanulmányaira épít. Elhatárolja az ember szépségigényét az állati ösztönszféra formálisan analóg jelenségeitől. Bücher nyomán a munkafolyamatból vezeti le a művészet egyik legfőbb sajátosságaként tárgyalt ritmust. A primitív barlangrajzok és az ősi munkadalok elemzéséből a korai művészet és a mágia összefonódására, a mágikus képzetvilág elemzéséből pedig arra következtet, hogy az ember művészeti tevékenységét kezdettől fogva a társadalmi lét szükségletei fejlesztették. Ezzel fővonalaiban helyesen jelöli meg az esztétikum kialakulástörténetének fontos mozzanatait. A könyv másik terjedelmes fejezete szintén lényegében helyesen vázolja fel a műalkotás folyamatának alapvető szakaszait. A szerző mindkét összefüggésben polemizál a polgári esztétika különböző irracionalista-intuitivisták irányzataival. Ennek ellenére, ahogyan előhaladunk a kötet olvasásában, úgy szaporodnak a lapszélre írt kérdőjelek. Amennyire öröndetes a részelemzések világnézetileg helyes alapiránya, annyira sajnálatos, hogy az összkép végül is fogyatékos marad, sőt, sok vonatkozásban elhibázottá válik.

Ismétlem: nem a téma leszűkítését kifogásolom. Mégis, egy olyan *népszerűsítő* kiadványból, amely programatikusan az esztétika *alapkérdéseinek* megvilágítását tűzi ki célként önmaga elé, nem hiányozhat a marxista esztétika centrális tanításának, a művészet és a valóság viszonyát az *ismeretelméleti tudatosság szintjén* tárgyaló vizsgatükröződési elméletnek a kifejtése. Igaz, alkalmi megjegyzések Zolnaynál sem hiányoznak ebben a témakörben. Az összkép azonban nem mentes a világnézeti bizonytalanság és tisztázatlanság elemeitől. Néhány példát erre.

Problematisz mindenekelőtt a primitív művészet mágikus jellegének ábrázó-

lása. Az angol marxista iskolának (Caudwell, Thomson) az a feltevése, hogy az ösművészet első termékei — pl. a vadász-jelenetet ábrázoló rajzok vagy a vadász-énekek — a valóság feletti uralom megszerzésére irányuló illuzórikus aktivitás talajából sarjadtak, ma már bizonyítottan tekinthető. De ha Zolnay ezt a mágikus természetű szemléletmódot egyrészt kategorikusan hamis tudatnak tekinti, másfelől közvetlenül azonosítja a primitív művészettel, akkor máris megjelent az első hibaforrás: a művészet sajátos funkciójának, a valóság hű ábrázolásán nyugvó tudat- és magatartásformálásnak felemás, következetlen előadása. Mert igaz ugyan, hogy a művészet és a mágia a fejlődés korai fokán differenciálatlan egységet alkot. De a differenciálódás csírája és tendenciája már ezen a szinten is megjelenik, éppen a primitív ember gyarapodó ismereteinek, a gyakorlat által fokozatosan korrigált és pontosabbá váló termelési és társadalmi tapasztalatainak eredményeképpen. Az ősi, differenciálatlan-primitív tudatformának fejlődésében az egyik tendencia a vallás mint lényegében hamis tudat felé mutat. A másik fejlődésvonal azonban a valóság mind helyesebb tükrözésében jelentkezik, s végül a mágiáról fokozatosan leszakadó tudomány és művészet kialakulásának eredményezi. A Zolnay által kategorikusan hamis tudatként tárgyalt primitív művészet — már a fejlődés legkorábbi szakaszaiban is — egy sereg helyes társadalmi tapasztalatot is rögzített.

S itt többről van szó, mint az ösművészet jellegének történeti megítéléséről. A Caudwellhez és Thomsonhoz kapcsolódó Ernst Fischer különösen élesen hangsúlyozza, hogy a művészetek történeti fejlődésében a funkcióváltások egész sorával kell számolnunk. Az antik mitológikus ábrázolás sem azonosítható a mágikussal, még kevésbé a modern polgári társadalom talaján létrejött realista ábrázolási mód. Zolnaynál szó sincs a művészet társadalmi funkciójának ilyen történeti módosulásáról. Ellenkezőleg. Az ősi kultikus ünnepek emléknymait fedezi fel az alkotás és a befogadás modern megjelenési formáiban, s nyomatékosan hangsúlyozza, hogy itt nem atavizmusról van szó: „... a művészetnek tér- és időbeli elhatároltsága a valóságtól, a keret szükségessége nem tartalmát veszített, üres formsággá silányult hagyománya a hajdanvolt ünnepeknek, hanem a lényeghez tartozó.” (47. o.) Később, a kultikus „átváltozás” és a modern műátélés összefüggésbe hozása után Zolnay még egyértelműbben fogalmaz: „Az ünnep... jellegzetességeit kutatva nem véletlenül, nem jobb híján és

nemcsak a könnyebb megértés kedvéért hozakodtunk elő a mai művészetek köréből vett példákkal, hasonlókkal, hanem ezzel is érzékeltetni szándékoztuk: a művészetek ezekből az ünnepi szertartásokból eredtek, s úgyszólván semmi olyan nincs bennük, ami a varázsló szertartásokban ne lett volna már meg.” (60. o.) Ha a primitív művészet és a mágia direkt azonosítását csupán vitathatónak érezzük, akkor a művészetnek ezt a mágikus kultuszra való redukcióját egyértelműen elhibázott koncepciónak kell minősítenünk. Zolnay annyira rabja ennek az alapjában hibás koncepciónak, hogy végül is elmosza a primitív művészet és a modern realizmus minőségi különbségeit. Részletesen elemzi az egyik vogul-manyisi medvéneket, amely meglepő valóságshűséggel és ma is megragadó költőiséggel adja elő a medve elejtésének történetét. Kész a következtetés: „mindezt egy mai realista író sem tudná különbül elmondani”. (65. o.)

Megjegyzendő, hogy a primitív művészet idealizálása Zolnaynál nem vezet az antirealizmus apológiájához, mint a jelenkori polgári esztétikában. „A műalkotás folyamata” c. fejezetben a szerző igyekszik elvi kritikáját nyújtani a valóságtól elforduló művészeti irányzatoknak, mindekenélőtt a hazugságba torkolló gicces álművészetnek és a modernista absztrakciónak, s a realizmust jellemzi a művészeti fejlődés főirányaként. Ugyanitt lényegében helyesen tárja fel a szocialista realizmus jellemző vonásait, külön is kiemelve a világnézeti tudatosság jelentőségét. Végkövetkeztetése művészeti életünk mai vitáiban félreérthetetlen állásfoglalást jelent: „Rendkívüli gyorsasággal fejlődő és változó formái korunk társadalmi törvényszerűségeinek részletigazságai más módszerrel is feltárhatók, de igaz és mély valóságában, átfogóan és tartós érvényűséggel kizárólag ezzel az alkotói módszerrel tükrözhetők.” (192. o.) De vajon valóban meggyőző-e a realizmusnak ez a védelme az antirealista polgári és revizionista koncepciók ellenében, ha az argumentáció nélkülözi az ismeretelméleti megalapozást? Zolnay túlértékeli a mágia jelentőségét a művészet fejlődésében, lemond a művészet funkcióváltozásainak érdembeli tárgyalásáról, s ezzel saját érveinek meggyőző erejét gyengíti.

A visszatükrözési elmélet feltárásának elmulasztása problematikussá teszi a tartalom és a forma viszonyának megvilágítását is. A művészet eredetét tárgyaló fejtegetések után külön fejezet foglalkozik a művészi tükrözés eszközeivel. Itt már a kiindulópont megkérdőjelezhető: „Legáltalánosabb, legfontosabb és leggyak-

rabban használt kifejező eszközünk a beszéd nyelv. Az irodalom ennek segítségével tükrözi a valóságot.” (68. o.) Később: „A valóságot nemcsak a beszéd-nyelv segítségével tükrözhetjük, hanem más kifejező eszközökkel is; így szólhatunk a zene, a tánc, az építészet, sőt a festészet és szobrászat nyelvéről is.” (69. o.) A nyelvnek ez a központi művészi kifejezőeszközzé emelése először is annak az egyoldalú irodalom-esztétikai felfogásmódnak a maradványa, amely teljességgel tarthatatlanul abszolutizálja a szépirodalom formakategóriáit. Mert mit kezdünk, mondjuk, a zenében azzal a tétellel, hogy a fő kifejezőeszköz a „zenei nyelv”? Zolnay a ritmusban fedezi fel a közös elemet a beszéd-nyelv és a zenei nyelv között. Eddig igaza van. Eddig az *analógia* érvényes. De a következőkben már Prokrusztész-ágygá válik az irodalom-esztétikai kategóriarendszer. A zene — úgy mond — „... tiszta ritmus, ha a ritmust nem köznapi szűk értelemben fogjuk fel, hanem az általunk már korábban kifejtettben: feszültségkeltés-feloldás. Egy hang elhangzása utáni csönd — a hangköz (!!) — várakozást, feszültséget kelt, amelyet a következő hang old fel. Ez a szokásos értelemben vett ritmus, és valószínűleg a legösszebb is. Horizontálisnak, vízszintesnek is nevezhetnők. Hasonló módon két hang közötti magasság-különbség is feszültséget kelt és old föl. Ezt vertikális, függőleges ritmusnak hívhatnók: ez teszi a zene dallamát. A különböző hangerővel megszólaltatott hangok közti különbség lenne a ritmus harmadik fajtája. A negyedik az ének vagy zeneeszközök hangszíne közötti. A zene lényegében e négyfajta ritmus legkülönbözőbb variációiból, összefonódásából épül föl, a maga sajátos, de sohasem önkényes szabályai szerint, s e ritmuskombinációk segítségével tükrözi a valóságot...” (83. o.) Marxista zeneesztétikánk komoly erőfeszítéseket tesz a zenei valóságtükrözés specifikumainak megragadására. E kutatások fényében a zenei „ritmusnyelvnek” ezt az elméletét lehetlenség másnak minősíteni, mint merő dilettantizmusnak.

De mi a helyzet a szépirodalom kifejezőeszközei tekintetében? A nyelv valóban a tükrözés alapvető eszköze e művészeti ágban. Zolnay ezen a területen valóban elemében van; az irodalmi nyelv esztétikai elemzése szemmel láthatólag szíve szerinti témája. Verselemzései ebből a szempontból gondolatébresztők, nem egy vonatkozásban a népszerűsítő jellegén túlmenően is eredetiek. Kiváltepp fontos és tanulságos mindaz, amit a költői nyelv zeneiségéről és evokatív funkciójáról mond. Műanalízisei csattanós cáfolatát jelentik a stíluskérdé-

seket elszűlytalanító vulgáris sematizmusnak. És mégis: az idevágó fejtegetések egyoldalúak és mélyen problematikusak maradnak. Zolnay a beszédnyelvet — helyesen — a valóság tükrözésének eszközeként vizsgálja. Ámde ismét fogva marad a genezis problémakörében. Oldalakon keresztül igyekszik bebizonyítani, hogy az ősi nyelv szavai magát a valóságdarabot is jellemezték, amelyet jelöltek (hangutánzás, Richard Paget mimikai nyelv-elmélete). Következtetés: az emberi nyelv „így vagy úgy, de a valóságból indult ki — azt utánózta, tükrözte...” (76. o.) Ezzel mintha megoldódott volna a gordiusi csomó: ha a nyelv a legfőbb irodalmi kifejezőeszköz, ha a nyelvnek tükröző funkciója volt és részben van ma is, ebből következik, hogy az irodalom tükrözi a valóságot... Ennek a tótágast álló következtetésnek az a legfőbb hibája, hogy kiiktatja az elemzésből a tartalmat, a társadalmi léteényeknek azt a konkrét komplexumát, amelyet a művész az alkotásában megjelenít. Ha a művészet valóságtükröző funkciója a *nyelvi kifejezőeszköz* tükröző jellegéből következik, akkor az égvilágon semmiféle kritériuma nincs többé a realista és a nem-realista alkotások megkülönböztetésének. E logika alapján, dadaista extremitásoktól eltérve, minden szépirodalmi mű realista alkotás, hiszen érthető nyelven íródott...

Zolnay egy ponton mégis szükségét érzi, hogy a tartalom és a forma viszonyáról beszéljen. Ezt írja: „Úgy látszik, túlságosan sokat foglalkozunk a kifejezőeszközökkel, pedig ezek „csupán” a formáját adják meg a gondolati tartalomnak, s mégis csak a tartalom a lényeges. Nos, persze, hogy a tartalom a lényeges... Forma és tartalom szétválaszthatatlan.” (94. o.) Ez a „persze” valami magától értetődött szeretne jelölni. Az olvasó ugyan egy olyan munkától, amely „alapfokú bevezetésfele az esztétikába,” elvárná, hogy a marxista esztétika álláspontját e perdöntő kérdésben ne elegáns stílusfordulattal *jelezze* csupán, hanem tárja fel a tartalom és a forma *fogalmát*, kölcsönhatásukat, analizálja a tartalom meghatározó jellegét e kölcsönhatáson belül. És mit bizonyít a fenti idézetet követő példák elemzése? Zolnay Catullus, Horatius és Goethe egy-egy költeményéből idéz, majd megvizsgálja, hogyan viszonylik az eredetihez a magyar fordítás. Rámutat arra, mennyire nehéz megteremteni egy-egy költemény adekvát-hiteles megfelelőjét idegen nyelven; az „idegen nyelvre átültetés... megváltoztatja a vers tartalmát is...” (96. o.) Következtetés: a forma megváltoztatása módosítja a tartalmat.

De nem kitérés ez a fő probléma megválaszolása elől? A *műfordítás* viszonylatában (és csak ott) az eredeti vers *nyelvi* anyaga — tartalom, amelyet az átültetés új *nyelvi* formába önt. Nem nehéz azonban felismerni, hogy itt a tartalom-forma viszony sajátos aspektusban, áttételesen jelentkezik. A műalkotás voltaképpen a tartalmában a sajátos művészi felfogással ábrázolt objektív élettények bizonyos komplexuma tükröződik. Zolnay példái áthatolhatatlan homályba burkolják a tartalomnak ezt a valóságos prioritását és valóságos formameghatározó szerepét.

A marxista ismeretelméleti pozíció hiányzik a szépség természetének felderítését célzó fejtegetésekből is. Zolnay a szépet azonosítja az esztétikummal, s még saját példáinak elemzése közben sem dőbben rá arra, hogy a művész nemcsak a szép jegyében formálhatja meg a valóságos élet tényletét és összefüggéseit. Az esztétikum kategóriagazdagsága itt még csak fel sem csillan; a rút, a fenséges, a tragikus, a komikus stb. elvileg kívül rekednek az elemzés határain.

Végül ugyanez a bizonytalanság zavarja a műalkotás és a műélvezés pszichológiájának vizsgálatát. Zolnay szerint „az alkotás első mozzanata minden bizonnyal a szépségélmény”, amely nem más, mint „valami lényegesnek, törvényszerűnek jelképi formában való meglatása, felismerése”. (132. o.) Valamennyi példája mást bizonyít. Például emlékeztet arra, hogy Tolsztojból egy vasúti szerencsétlenség alkalmával fogamzott meg az *Anna Karenina* gondolata, Kosztolányi *Pacsirtájának* alapötlete pedig akkor villant fel az íróban, amikor meglátta „egy szegény vénlány apró, feketésen csillogó, romlott fogait”. Szépségélmény? Ha van még értelmük a szavaknak, aligha. Élettapasztalatok, művészi élményadatok ezek, amelyek elemi erővel irányítják a művész alkotó képzetét a valóság, a társadalmi viszonyok bizonyos összefüggéseire. Felismerés ez, ha úgy tetszik: pszichikai fogantatás — és ennyiben igaza is van a szerzőnek —, benne rejlik az alkotó művész heurékáöröme, de nem feltétlenül szépségélmény revelációja.

Végül egy utolsó megjegyzést „A műalkotás folyamata” c. terjedelmes fejezettel kapcsolatban. Zolnay itt az alkotás és részben a befogadás folyamatának szerkezetelemzését nyújtja, érdekesen és az analízis fővonalát tekintve helyesen is. Vitatható ugyan, hogy a művészeti realizmus elméletét be lehet-e olvasztani egy alapjában művészetpszichológiai gondolatmenetbe, mégis ez a fejezet a könyv leg-

hasznosabb része. A gnoszeológiai alapvetés hiányát azonban itt sem feledteti a gazdag és élvezetesen előadott példaanyag. A tudatos marxista filozófiai orientációt nélkülöző művészetpszichológia egykettőre szubjektivistá pszichologizmussá változik. Egy példát. Az alkotás lélektana is bizonyítja, hogy „minden kor minden művésze valami világszemlélet fényénél (vagy homályában) látta és tükrözte a valóságot, akár tudott erről, akár nem.” (192. o.) Más szóval: az alkotó személyisége éppenséggel nem közömbös tényező a művészi valóság-tükrözés hitele és mélysége szempontjából. „De mit jelent ez a személyiség, miből tevődik össze? Először is a művész lelki alkatából. Ez mintegy az alap, melyre minden más ráépül, helyesebben beleépül. Másik összetevő az, amit lelki tartalomnak nevezünk: a művész tapasztalatainak, emlékeinek összessége. A harmadikról is esett már szó: ez maga a kor, amelyben élt, korának társadalmi rendszere, fő törekvései, szemlélete — és magától értetődően a művész osztályhelyzete, melyet korának társadalmában elfoglal. Mindezek együtt alakítják ki a művész életszemléletét, filozófiáját, felfogását, és ezek határozzák meg: mit és hogyan lát meg, s mi módon ábrázol.” (166—167. o.) Az eredetileg helyesen megragadott összefüggés ezzel máris visszajára fordult. A művész személyisége ezek szerint *alapját tekintve* alkatkérdés. „A valóság végtelenül gazdag és sokarcú. A művész személyiségén múlik, hogy mit választ ki belőle és melyik arcát, melyik vetületét mutatja meg. Egy alkatánál fogva keserűségre hajló és körülményei folytán sokat csalódott ember — mint például Swift — az elkeserítőt, a rosszat, a kiábrándítót látja meg az életben és ezt is írja meg. Egy vidám lelkű, az élet, a test örömeit kedvelő — mint pl. Rubens — világos színekkel festett, élettől duzzadó alakokkal népesíti be még komor tárgyú vásznait is...” (165—166. o.) Rembrandt viaskodó, Raffaello harmonikus, Csehov rezignáltan szomorú „alkat”. „Melyikük ábrázolta híven a valóságot? Csak egy lehet a válasz: mindegyikük. Az élet küzdelem és gyakorta görcsös viaskodás, szomorú és keserű is, ugyanakkor derűs és vidám s harmonikus. A művész személyiségén múlik, hogy melyik oldalát ragadja meg.” (166. o.) Felesleges a kommentár. A pszichológista személyiség-koncepció itt már átcsapott a teljes esztétikai relativizmusba.

Zolnay Vilmos kísérlete a marxista esztétika alapjainak népszerűsítésére nem egy lényeges ponton megoldatlan maradt. De felmerülhet a kérdés: igazságos dolog-e egy népszerűsítő munka szerző-

jétől számon kérni azt is, aminek pozitív kifejtéséhez a megújuló marxista esztétika csak most kezdett hozzá? A válasz nem lehet kétséges. E népszerűsítő munka tükrében világosabban láthatjuk felada-

tainkat, az esztétikai kutatások területén adódó, megoldásra érett, halaszthatatlan tennivalókat is.

Zoltai Dénes

Cejtlin: Az író munkája. Az írói munka alkotáspszichológiájának, kultúrájának és technikájának kérdései*

A szerző, a moszkvai Gorkij Irodalmi Főiskola tanára, hármas célkitűzésnek kíván terjedelmes könyvében eleget tenni. Vizsgálja az írói alkotás folyamatát, írók alkotásmódját, s ezzel kapcsolatban az írói munkára vonatkozó, a leendő írók számára fontos ismereteket közöl. Könyvének kiindulópontja, hogy az író munkája sajátos, konkrét körülmények között folyik. Az adott korszak társadalmi-történelmi, nemzeti, valamint az adott műfaj sajátosságaihoz mint az író munkáját alapjában meghatározó körülményekhez jelentősen hozzájárulnak az író személyiségének pszichológiai sajátosságai. Az írói munka és az irodalmi mű megértése e tényezőcsoportok együttes elemzését követeli.

Cejtlin az alkotáspszichológiai vizsgálat módszereként elsőnek az író műhelyébe leginkább betekintést nyújtó kéziratok tanulmányozását nevezi meg. Mivel azonban a világirodalom nagyjainak kézirat-anyaga igen hiányos, különös súlyt helyez az egyéb forrásokra: az író feljegyzéseire munkájáról, vallomásaira, leveleire, naplójára, önéletrajzára, a kortársak megemlékezéseire, életrajzokra. Ezek megbízhatósága viszont — mint erre a szerző is utal — sokszor kétes, így csak nagy óvatossággal, állandó összehasonlító vizsgálattal használhatjuk fel őket. Szükségünk van tehát legalább egy biztos pontra, ez pedig csak az író életműve lehet. Hiányoljuk, hogy Cejtlin erre már nem tér ki. Pedig főként akkor, amikor kéziratok nincsenek birtokunkban, az író kész alkotásainak megfigyelése az irodalmi alkotás pszichológiájának legfőbb módszere. S ha a szerző arra gondol, hogy az irodalomtörténész és kritikus is így nyeri anyagát, tehát az alkotás folyamatát kutatónak — sajátos céljának megfelelően — ettől el kell térnie, úgy a forrást összetéveszti a módszerrel. Valójában a különbségnek abban kell jelentkeznie, hogy a közös anyagot (a kész műveket) — kérdésfeltevésének megfelelően — más szempontból, más módon, az alkotáspszichológiai közvetett megfigyelés révén elemzi. E módszertani prob-

léma a következményeiben igen lényeges. Ha ugyanis a szerzőhöz hasonló vállalkozás fő anyagát a művek beható alkotáspszichológiai vizsgálata helyett végül is az íróknak munkájukról szóló vallomásai, levelei, naplójegyzetei, kortársak idevágó megállapításai alkotják, úgy fennáll a felületesség veszélye. Ebben az irányban nem kis csábítást jelent az is, hogy az alkotáspszichológiai kérdésekkel együtt szerepelnek az írás technikai problémái — és ezek taglalására kétségtelenül a legalkalmasabbak az írók műhelyeibe elvezető, szemléletes, anekdotaszerű leírások, amelyek igen érdekesek, olvasmányosak, de önmagukban kevés a tudományos értékük.

A szerző a mű első részében az író társadalmi, majd pszichológiai arcúlatával ismerteti meg az olvasót. Az író társadalmi arcúlatát meggyőződésének, ismereteinek és élettapasztalatának szintézise alkotja. Az élettapasztalat megszerzésében az aktivitásnak, a közvetlen személyes élményeknek van óriási szerepe. Az író világnézete nem merül ki egyszerűen meggyőződésében, hanem az a döntő, hogyan hatol be a valóság különböző rétegeibe a művész mély pillantásával, s ennek eredményeként mit ragad meg saját alkotásában.

Az író pszichológiai profiljának kialakulásában alapvető szerep jut képességeinek. Az irodalom — a képzőművészettől s a zenétől eltérően — nem követel sajátos fiziológiai tulajdonságokat. Az író pszichológiai sajátosságai között közismerten a képzelet a leglényegesebb. A költői fantázia a képzelet működésének passzív formájával, az álmodozással kezdődik, majd az irányítottabb képzeleti működésnek adja át helyét. A költői fantázia nemcsak íróként eltérő, hanem koronként is. A klasszicizmusban korlátozottabb teret kapott, mint a szentimentalizmusban és a romantikában, ahol különösen a valóságtól eltávolodó, önkényes formáinak jutott nagy szerep.

A szerző — az író képzeleti, emlékezői és akarati folyamatai mellett — e részben

*Цейтлин: Труд писателя. Вопросы психологии творчества, культуры и техники писательского труда. Советский писатель, Москва, 1962, 591 о.

foglalkozik behatóan oly mozzanatokkal, amelyek inkább az alkotó folyamat később tárgyalásra kerülő szakaszaihoz tartoznak. Ilyenek az ihlet és a tudatosság kérdése. Ugyanakkor helyesen állapítja meg az ihletről, hogy benne semmiféle isteni meg szállottság nem érvényesül, hanem az alkotó személyiség „magas aktivitású” jelenségei közé sorolandó, a kivételes könnyedség, nagy produktivitás és gyorsaság jellemzi. Cejtlin polemizál azokkal a nézettekkel, amelyek az értelem, a tudatosság vezető szerepét az irodalmi alkotásban kétségbevonják. Noha az írói munkában valóban teret kapnak intuitív elemek, nem tudatosuló, nem közvetlenül az értelem kontrolja alatt álló asszociációk, az értelem vezető helye mindennek ellenére megmarad. Az író tervszerű, tudatos munkáját semmi sem pótolja. Az írói alkotómunkában jelentkező, ma még sok tekintetben kellően nem tisztázott tudattalan mozzanatok szerepüket, jelentőségüket ténylegesen az egészében és lényegében tudatos alkotómunkába ötvözve kapják meg. Az írói intuíció, a tudattalanul végbemenő felvillanás végső fokon a tudatos elmek munkának van alárendelve, nem pedig fordítva. Itt tapasztalható a kára annak, hogy a szerző e problémákat nem az alkotó folyamat szerves részeként tárgyalta. Az alkotás e „rejtélyes” mozzanatáról a titokzatosság fátyla sokkal erőteljesebben és meggyőzőbben lett volna lefejtendő, a mintegy előzményeként tekinthető tudatos előkészítő szakasz tárgyalása alapján.

A következőkben az írói munka módszereiről olvashatunk. Az író az anyagát az önfigyelés, a megfigyelés és a sajátos írói kísérletezés módszerével nyeri. Az önfigyelés és a megfigyelés csak a valóságban már létező és szembeutúnt feltárását biztosítja. A rejtett vonásokat, hogy mi lehet és minek kellene lennie, csak a kísérlet tárja fel. Az írónak — mondja Stendhal nyomán Cejtlin — bizonyos helyzetekbe kell tennie hőseit és ezekben kell figyelnie viselkedésüket, így lesz képes a fejlődés ábrázolására. A maguk nemében épp úgy új jelenségeket kell alkotnia, mint a vegyésznek új vegyületeket.

Könyve második felében a szerző rátér az alkotó folyamat elemzésére. A folyamat pszichológiáját és technikáját együtt tárgyalja. Ez a sok szempontból nem összetartozó s nem egymásból folyó mozzanatok keveredéséhez vezet. Így kerülnek sorban taglalásra az alapötlet és az eszme, az anyaggyűjtés, a tervezés, a kép, a szűzség és a kompozíció, a nyelv, a líra és a dráma sajátos problémái s a kivitelező leírás. Ezért nem is rajzolódna ki elég

világosan az alkotó folyamat legfőbb etapjai, pszichológiai szerkezete: a rácsodálkozással összefonódó előkészítő szakasztól az érlelődésen a felvillanáshoz s onnan a módosító újraérlelődéseket magába foglaló kivitelező szakaszhoz vezető út.

Igen tanulságosak Cejtlin észrevételei az írói alkotómunka egyik legérdekesebb problémájáról, az úgynevezett „átalakulás”-ról. Az író élete képzelete alkotta emberek között folyik, akiket valóságosan létező embereként kezel. Képei megalkotásában odáig megy, hogy már-már elmosódik benne a határ az irodalom és az élet között. Régóta izgatja a kutatókat s az olvasókat is, hogyan képes együttélni az író oly különböző s sokszor nagyszámú alakjával? Az idealista irodalomtudomány az író páratlan veleszületett „együttérző-képessége” természetes következményeként magyarázta a jelenséget: az író „lelke” ideiglenesen az általa ábrázolt személyben testesül meg. Ez — írja a szerző — téves elgondolás. Az író nem éli teljesen bele magát azok helyzetébe, akiket ábrázol. Minden látszat ellenére, bizonyos távolságot megtart, saját énjével egy pillanatra sem hagy fel. S a beleélésről sem mint készen született, hanem mint az író adottságai, megfigyelései, élettapasztalatai alapján kifejlődő képességről beszélhetünk.

Figyelemre méltó, hogy az utóbbi két év szovjet irodalomesztétikai természetében jelen munka a harmadik olyan önálló mű, amelynek középpontjában az alkotó személyisége és az alkotás folyamatának, az élmény művé éréseinek pszichológiai vizsgálata áll. Kovaljov leningrádi pszichológus „Az irodalmi alkotás pszichológiája”, Mejlah irodalomtudós „Puskin művészi gondolkodása mint alkotó folyamat” s Cejtlin könyvének vezérmotívuma közös. Miközben kutatásaik eredményeként az írói munka törvényszerűségeinek feltárását segítik elő, az idealista nézetek elleni harc mellett egyúttal küzdenek a szovjet irodalomtudományban a közelmúltig gyakran jelentkező vulgármaterialista szemléletmód ellen. Ez a marxizmusnak azon alaptételét, hogy a művészeti s általában az ideológiai jelenségek végső fokon a társadalmi-történelmi folyamatok függvényei, szélsőségesen leegyszerűsítette. Ennek következtében az irodalmi alkotásokat is a pszichológiai tényezők negligálásával vagy indokolatlan háttérbe szorításával, közvetlenül és kizárólag a társadalmi-történelmi folyamatokból kísérelte meg levezetni.

A valóban dialektikus és történelmi materialista irodalomtudós az irodalmi alkotások mélyebb megértése érdekében a külső és a belső feltételek egymásba

fonódását kutatja, s így figyelme kiterjed arra is, hogyan hagyják rajta az író lelki sajátosságai, illetve az ezeken átszűrődő külső (társadalmi-történelmi, nemzeti és műfaji) sajátosságok bélyegüket a kész műveken. Cejtin munkájának legfőbb értékét az adja, hogy e szándék hatja át. Éppen azért fájlalhatjuk, hogy a helyes kiindulópont, a rendelkezésre álló nagy terjedelem ellenére lényeges új eredményekkel nem gyarapította a tudományt. Az illusztrációként közölt anyag általában

jóval gazdagabb, mint a vele illusztrált megállapítások. Műve azonban a szerző egyik céljának megfelelően, így is igen hasznos az írói munkával alaposabban megismerkedni kívánók számára; az irodalomtudomány s általában az esztétika és a művészetpszichológia művelőire pedig főként a benne megcsillanó lehetőségek, felvetett, bár meg nem oldott problémák révén hat serkentően.

Halász László

A szocialista társadalom kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségei*

Nem férhet kétség hozzá, hogy a marxista társadalomtudomány és filozófia egyik jelentős és időszerű feladata tovább tanulmányozni a szocialista társadalom létrejöttét és mozgását meghatározó törvényeket, működésük sajátosságait, feltárni bonyolult összefüggéseiket. A reális feltételek ehhez mind tárgyi, mind ideológiai vonatkozásban adva vannak: egyrészt felhalmozódtak és rendelkezésre állnak a szocialista építés gazdag tapasztalatai, az országok egész sorában, köztük hazánkban is, befejezéséhez közeledik, illetve befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, a szocialista világrendszer legelőrehaladottabb országában, a Szovjetunióban pedig már a kommunista társadalom alapjainak a lerakásán munkálkodnak; másrészt, elhárultak az útból azok az akadályok, amelyeket a személyi kultusz nyomán elterjedt dogmatizmus emelt az alkotó elméleti gondolkodás elé, s egyúttal sikeres harc folyik a marxizmus revizionista meghamisítása és eltorzítása ellen. De megnövekedett az e feladat teljesítése iránti társadalmi szükséglet is.

A szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének kiadásában 1960 végén megjelent mű, *A szocialista társadalom kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségei*, komoly hozzájárulás ennek a kiterjedt és sokrétű feladatnak a megoldásához. A Filozófiai Intézet érthetően a szakemberek igen széles körét mozgósította. Maga a szerzői kollektíva tizenegy főből áll (köztük olyan ismert teoretikusok, mint C. A. Sztjepanjan, G. J. Glezerman, M. A. Arszanov), de rajtuk kívül még mintegy tizenöt (a többi között P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, A. F. Okulov, V. Zs. Kelle, M. J. Kovalzon, A. G. Harcejev) vettek részt a könyv érdemi előkészítésében

szerkesztésében, fejezeteinek előzetes vitájában.

A mű szerzői kollektívája arra vállalkozott, hogy végig elemezze és rendszeres formában kifejtse a kommunista társadalom első fázisa, a szocializmus kibontakozásának és fejlődésének alapvető törvényszerűségeit. A könyv nyolc fejezetre oszlik, és sorrendben a következő kérdéscsoportokat tárgyalja: az objektív törvények működésének jellege a szocializmusban, a szocialista termelőmód, az osztályviszonyok, valamint a nemzetek közötti viszonyok, továbbá az állam és a demokrácia fejlődésének törvényszerűségei a szocialista társadalomban, a szocialista ideológia és a marxista-leninista párt szerepének problémái a szocializmusban és a kommunizmus építésének körülményei között.

A szerzők törekvése — miközben konzekvensen leleplezik a polgári ideológia, a revizionizmus és a dogmatizmus ferdítéseit — elsősorban a vizsgált kérdések körében eddig elért tudományos eredmények összefoglalása, de nem érik be csupán ezzel. Sok új, előremutató gondolatot vetnek fel. S ha ezek nem is mindig kiforrottak vagy éppen problémamentesek, feltétlenül pozitív bennük a keresés, a kutatás szándéka, s hogy a kérdések megoldásának tendenciája általában helyes.

Elméleti-filozófiai szempontból a mű legérdekesebb és egyben legértékesebb része az első fejezet (*A marxizmus—leninizmus az objektív törvények működésének jellegéről a szocialista társadalom fejlődésének viszonyai között*, szerzői A. I. Szoboljev, C. A. Sztjepanjan és O. N. Trubicin), amely számos igen lényeges, elvi jelentőségű megállapítást tartalmaz. Mindjárt a fejezet elején (1. pont, A. I. Szoboljev) figyelmet

* О закономерностях возникновения и развития социалистического общества, Изд. АН СССР. М. 1960. 442 стр. Под общей редакцией П. Н. Федосева, А. И. Соболева, И. П. Цамеряна.

kelt az a megállapítás, hogy az ideológiai front egyes munkásai a dialektika törvényeit és a szociológiai törvényeket is csak abban a formában értelmezik, ahogyan ezek a kapitalizmusban működnek, megfelelnek arról, hogy e törvények feltárása a kizsákmányoló formációk tanulmányozása alapján került sor. Nem mellőzhető a körülmény — írja —, hogy a szocializmus mélyreható változásokat idéz elő az objektív törvények megnyilvánulásában és működésében. Újszerűen megy végbe a fokozatos mennyiségi változások gyökeres minőségi változásokba való átmenete, megváltozik az ugrások jellege; gazdagszik az ellentétek egységének és harcának törvénye; sok új vonás jelenik meg az objektív és a szubjektív, az ösztönös és a tudatos viszonyban; a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az alap és a felépítmény, a gazdaság és a politika kölcsönhatásának lényegét kifejező szociológiai törvények új oldalakra, színezetre, árnyalatokra tesznek szert.

Ugyanezt a gondolatot megtaláljuk a fejezet második pontjában C. A. Sztjepanjanál is, aki a szocializmust illetően az egyetemes dialektikus fejlődéstörvények új természetéről beszél. Szintén kiemeli, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusai a dialektika alaptörvényeit az antagonisztikus osztályok, főleg a kapitalista társadalom osztályai között folyó harc tapasztalatainak általánosítása alapján fogalmazták meg és fejtették ki. Ezért érthető — teszi hozzá —, hogy a dialektika alaptörvényeinek megfogalmazásaiban olyan, az emberiség előtörténetének korszakára jellemző oldalakat domborítottak ki és húztak alá, mint az *egymást kölcsönösen kizáró szociális ellentétek* harca, a mennyiségi változások gyökeres minőségi változásokba *robbanás útján* történő átmenete, az új rendnek a történelmi „*tagadás tagadása*” eredményeként való létrejötte. A kialakult szocializmus viszonyai között, ahol felszámolták az antagonisztikus osztályokat és lektüzdik a falu és a város, a fizikai és a szellemi munka közötti egykori szociális ellentétek maradványait, objektíven előtérbe kerül a társadalmi élet valamennyi oldalának egysége és a köztük levő ellentmondások nem antagonisztikus jellege, a gyökeres minőségi változások robbanás nélküli ugrások útján mennek végbe, a fejlődés mint a dialektikus tagadás eredménye nem feltétlenül ölti magára a három fokozatú „tagadás tagadásának” formáját. (46—47. o.) Egyoldalú az a felfogás — mondja —, amely úgy véli, hogy a materializmusnak csupán a korszakalkotó természettudományos felfedezésekkel kell formáját megváltoztatnia. A valóságban „a

dialektikus és történelmi materializmus egészének fejlődése és gazdagodása szempontjából még nagyobb jelentőségük van az emberiség történetében végbemenő gyökeres változásoknak”. (53. o.) — Ha ebben a megfogalmazásban van is némi túlzás, magával a gondolattal — hogy ti. a társadalom életében bekövetkező gyökeres változásoknak szintén ki kell hatniuk a materializmus formájára — teljes mértékben egyetértünk, sőt ma, amikor szemünk láttára omlik össze a régi világ és bontakozik ki az emberiség igazi történetének korszaka, igen fontosnak tartjuk felvetését és előtérbe állítását.

Ennek a gondolatnak a szellemében Sztjepanjan részletesebben az ellentétek egységének és harcának törvényét elemzi. Vizsgálódásait abban foglalja össze, hogy a szocializmus győzelmével és különösen a kommunizmusba való átmenettel nemcsak a szociális ellentmondások jellege változik meg, hanem sok tekintetben az egység és az ellentmondások viszonya is a társadalom fejlődésében. A társadalom egysége, amely többé már nem az egymást kölcsönösen kizáró antagonisztikus ellentétek egysége, új minőségre tesz szert és — az antagonisztikus formációkkal ellentétben, ahol nem lehetett a fejlődés állandóan ható és jelentékeny előrelendítője — a fejlődés történelmileg sajátos, egyre növekvő erejévé válik. Az osztályharc és a szociális konfliktusok helyett az emberek kölcsönös segítségnyújtása és együttműködése alkotja a társadalmi fejlődés alapvető hajtóerejét.

Milyen az objektív, az ösztönös és a tudatos egymáshoz való viszonya a szocialista társadalom fejlődésében? — ezzel a kérdéssel foglalkozik O. N. Trubicin a fejezet 3. pontjában. Előljáróban szükségesnek tartja leszögezni, hogy a spontaneitás és az objektivitás nem azonos fogalmak, s hogy a spontaneitás csupán egyik megnyilvánulási formája az objektivitásnak olyan viszonyok között, amikor a történelmi folyamat alapja a magántulajdon. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a társadalmi fejlődés a szocializmusban is objektív, természettörténeli folyamat, a fejlődés és a társadalmi törvények működésének jellege azonban már nem ösztönös. Kár, hogy Trubicin a maga okfejtését a szocializmus törvényeinek *jellegeről*, objektivitásuk tartalmáról leszűkíti a gazdasági törvényekre (ez sajnos, más munkák szerzőinél is elég általánosan tapasztalható jelenség), és nem megy bele a társadalmi élet egyéb szféráiban ható törvények vizsgálatába, de így is néhány igen figyelemre méltó következtetésre jut. A szocializmus gazdasági törvényei — mondja a

többi között — szükségszerűen megköveteli, hogy az emberek tevékenységük során tudatosan felhasználják őket (72. o.), működésük feltételezi az emberek célszerű tudatos tevékenységét és a szubjektív tényező egyre erősödő jelentőségét (78. o.). „A gazdasági törvények működésének tudatos jellege, a szubjektív tényező növekvő jelentősége nélkül — olvashatjuk a továbbiakban — ’szocializmus sincs, nem mehet végbe eredményesen előrehaladó fejlődése sem’” (79. o.). Vagy másutt: „Míg a szocialista társadalom fejlődésének anyagi viszonyai és a belőlük folyó lehetőségek nem függenek az emberek akaratától, addig a lehetőségek realizálásában a szubjektív tényező, az emberek energiája és akarata döntő szerepet játszik” (102. o.). — A szubjektív és az objektív e sajátos viszonyának, a szubjektív tényező rendkívül megnövekedett szerepének a kiemelése végigvonul az egész könyvön. Többnyire konkrétabb összefüggésekben tárgyalják, de a későbbiekben is találhatók a fentiekhez hasonló általánosabb megfogalmazások: „... a kommunista formáció törvényeinek lényege olyan, hogy magukba működési mechanizmusukba, struktúrájukba beiktatódik mint kötelező elem, és eredményes funkcionálásuk szükségszerű feltétele az emberek célszerű tevékenysége...” (411. o.); továbbá: „Az objektív törvények életteli, egészséges, „természetes” működésének elengedhetetlen feltétele a helyes, tudományosan megalapozott politika...” (412. o.) — írja pl. A. I. Szoboljev.

Érdekes az a kritikai áttekintés, amelyet Trubicin ad a tudatos tényező szerepét tagadó vagy alábecsülő mai revizionista ösztönösség-koncepciókról. Éles bírálatban részesülnek egyes magyar közgazdászok 1956–58-ban vallott — közvetlen tartalmukban vagy végső kifejlésükben — revizionista nézetei is. Az ösztönösség apologetái ignorálják az objektív, az ösztönös és a tudatos új viszonyát, azt, hogy a szocializmushoz a társadalom fejlődésének tudatossága, a fejlődés vezetése a marxista párt és a szocialista állam részéről szükségszerűen folyik a szocialista termelőmód immanens viszonyaiból.

A szocialista társadalom fejlődésének tudatos jellege, természetesen, nem jelenti azt, hogy itt már egyáltalán nincs ösztönösség. A szocializmushoz azonban többé nem a történelmi folyamat uralkodó tendenciája, mint korábban volt. Trubicin figyelme kiterjed erre a kérdéskomplexumra is. Kísérletet tesz a szocializmushoz fellelhető ösztönös elemek csoportosítására. Három kategóriát különböztet meg: 1. azok az ösztönös elemek, amelyek-

nek forrásai a) a régi társadalom maradványai mind tudati, mind anyagi-gazdasági síkon, b) a kapitalista világrendszer léte, illetve befolyása, c) a természet spontán ható rombolóerői, melyeket a fejlődés mai fokán még nem sikerült az ember uralma alá hajtani; 2. amelyek a szubjektív tényezővel függenek össze: az objektív törvények figyelmen kívül hagyása vagy követelményeik megsértése (az ösztönösség előtt való meghajlás, ill. a voluntariztikus magatartás); 3. a tömegek kezdeményezéséből, öntevékenységből fakadó ösztönös elemek. — Ez utóbbi csoporttal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a tömegek alkotó tevékenysége egészében tudatos, célszerű és szervezett, s ez a jellege a fejlődéssel még inkább fokozódni fog. Az ösztönös elemek első két csoportjával szemben ez utóbbiak sajátossága továbbá, hogy hatásuk általában nem negatív, és rendszerint ami bennük új, előremutató végül is tudatossá válik.

Végig lapozva a könyvet, még nagyon sok érdekes megállapításra és fejtegetésre bukkanhatunk. Így pl. a második fejezetben a termelőerők és a társadalom anyagi-műszaki, valamint anyagi-termelési bázisának fogalmáról, a termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvényéről, a szocialista termelési viszonyok tökéletesítésének útjairól; a harmadik fejezetben, a szocialista társadalom osztályviszonyainak elemzése kapcsán, a társadalom erkölcsi-politikai egységéről; a negyedik fejezetben, a nemzetek közötti viszonyok fejlődéstörvényeinek taglalása során, a kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának egységéről; az ötödik fejezetben a szocialista államiság fejlődésének és a kommunista társadalmi öngazgatás kialakulásának útjairól; a hatodik fejezetben a szocialista demokratizmus fejlődésének irányairól stb.

A mű egészének megítélése szempontjából érdemes emlékeztetni arra, hogy 1960-ban készült. Írói tehát nemcsak a XXII. kongresszus anyagát nem ismerhették, hanem még a kommunista- és munkáspártok 1960-as moszkvai tanácskozásán elfogadott Nyilatkozatot sem. De éppen, mert a könyv megjelenését és a nemzetközi munkásmozgalom e két — a marxista teória fejlődése szempontjából is — nagy jelentőségű eseményét csupán ennyire rövid időköz választja el egymástól, jó lehetőség kínálkozik arra, hogy egy ilyen reprezentatív kollektív munkán keresztül az olvasó bizonyos fókig lemérje a filozófia egyik lényeges területén, a történelmi materializmus síkján folyó szovjet kutatómunka érettségét, tájékozódást szerezzen arról, mennyire tart lépést a társa-

dalom általános fejlődésével, milyen intensitással hatol a mélyére és ragadja meg jellegzetes, lényeges vonásait. — A kézenfekvő összehasonlítás alapján kibontakozó összkép, nézetünk szerint, vitathatatlanul pozitív. Nyugodtan állíthatjuk, hogy egészét tekintve a mű még a XXII. kongresszus nyomán sem vált elavulttá. Természetesen, a kongresszus útmutatásai, új következtetései és tételei alapján ki kell egészíteni a könyvben képviselt gondolatokat, megállapításokat tekintélyes részét. De nem avult el, mert a szocializmus fejlődését, a kommunizmus építését érintő főbb problémák megoldásának általános tendenciája a műben többnyire egybevág vagy igen közel áll a kongresszusi megállapításokhoz, iránymutatásokhoz. S ez már önmagában is elég sokat mond, a szovjet filozófiai kutatómunka elméleti biztonságára vall. Elegendő itt utalni a szerzők felfogására olyan kérdésekben, mint a tudomány és a termelőerő viszonya, a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája, a termelési viszonyok továbbfejlődése, a szubjektív tényező növekvő szerepe, a szocialista demokratizmus fejlődésének irányai stb.

Az egyetlen jelentősebb elvi kérdés, ahol a könyvben kifejtett álláspont a kongresszus nyomán lényeges korrekcióra szorul, a szocialista állam osztálytartalmának a megítélése. De vajon fel lehet-e róni a szerzőknek, hogy 1960-ban még nem ismerték fel annak tényét, hogy a szocializmus teljes és végleges győzelmével a proletárdiktatúra állama átalakul egyetemes népi állammá?

Van viszont néhány dolog, ami — nézetünk szerint — teljes joggal kifogásolható a munkában. Ezek egyike a második — a szocialista társadalom életének gazdasági oldalával foglalkozó — fejezet felépítése. A fejezet két kérdést állít középpontba: a) a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát, létrehozásának útjait és b) a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja törvényének működését a szocializmusban. Ugyanakkor a specifikus gazdasági törvények szisztematikus tárgyalására nem kerül sor. Hogy milyen megfontolások készítették erre a szerkesztő

bizottságot, nem tudni. Az olvasóban mindenesetre hiányérzet keletkezik, nem látja megokoltnak a tematika ilyen leszűkítését.

Szóvá kell tennünk azt is, hogy a mű egyes fejezetrészeinek színvonala nem kielégítő, elmarad a várakozástól. Egy-két probléma esetében, sajnos, előfordul, hogy a szerzők elemző feldolgozás helyett ismert tételek egyszerű ismétlésére és felszínes kommentálására szorítkoznak. — Vagy pl. sehogyan sem tudjuk megérteni A. I. Szoboljev eljárását, amikor a „társadalmi törvények főbb mozzanatait” tárgyalva (28—29. o.), lényegében véve egyetlen olyat sem említ, amely tipikusan a társadalmi törvényeket jellemezné. Az a négy „mozzanat”, amelyet felsorol — ti., hogy a törvények a) objektívek, az emberek tudatától és akaratától függetlenül léteznek és hatnak, b) megismerhetők és felhasználhatók, c) mint tendenciák működnek, mindig más törvényekkel való kölcsönhatásban törnek utat maguknak, végül d) az élet, a konkrét történeti esemény mindig gazdagabb, mint bármilyen tudományos absztrakció, törvény — kivétel nélkül (adott formájában még a c) is!) az objektív valóság valamennyi törvényére, tehát a természeti és a társadalmi törvényekre egyaránt érvényes. Ez a pozíció — a törvények általános vonásainak specifikusokként való feltüntetése —, nézetünk szerint, elméleti visszalépést jelent.

E negatívumok azonban nem homályosíthatják el a mű jelentőségét és értékeit, amelyekről a fentiekben szoltunk. Ahhoz pedig, hogy a szocialista társadalom fejlődéstörvényeinek vizsgálata újabb jelentős eredményeket hozzon, olyan elvi kérdések mélyebb és egzaktabb tisztázására is szükség van, mint az általános és a specifikus társadalmi törvények viszonya, a törvény és a tendencia összefüggése, a társadalmi törvények összefonódásának és szubordinációjának problémája stb., amivel tudományunk ma még adós. E bonyolult és sokrétű kérdések megoldása a további filozófiai és társadalomtudományi kutatásokra vár, s nem csupán a szovjet tudósok ügye, hanem más országok marxistáival együtt valamennyiünk közös feladata.

Volezer Árpád

Egy hézagpótló könyvről*

A Filozófiai Szemle olvasói rövid tanulmány formájában már találkoztak azoknak a gondolatoknak egy részével, melyeket a szerző most kibővítve, teljesebben kibontva, könyv formájában adott

közzé. Munkája összefoglalja nemcsak a burzsoá szociológiáról általában, a polgári üzem-szociológiáról pedig részletesen kidolgozott kritikai felfogását, hanem foglalkozik a marxista szociológia alapvető

* Hegedűs András: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961., 257 o.

problémaival is. A könyv világos és közérthető tájékoztatást nyújt a polgári szociológia legújabb irányzatairól, és külön fejezetben foglalkozik módszertani és technikai kérdésekkel. Hasznos tehát az egyszerű érdeklődők számára is, akik olvastak vagy hallottak a nyugati sajtóban meglehetősen reklámozott „vadonatúj vívmányokról” de sok újat ad azoknak is, akik maguk szeretnének folytatni szociológiai vizsgálatokat. Az utóbbi esztendőben megnőtt érdeklődés mutatója az olvasók részéről mutaközző élenk kereslet és az elismerő visszhang.

A polgári szociológia könyvtárakat megtöltő irodalmának teljes és részletes marxista bírálatát megírni egy viszonylag kisterjedelmű írásban lehetetlen. Ehhez kötetekre lenne szükség. Erre a feladatra csak egy erős tudományos kollektíva vállalkozhatnék. A szerző tehát szükségszerűen kénytelen feladatát egyszerűsíteni. „Az ideológiai valóság, amelyről ez a könyv szól, sokkal bonyolultabb, sokoldalúbb, szétágazóbb, mint ahogy azt ilyen keretekben megleveníteni lehetséges. A feladatomat abban láttam, hogy a kitűzött cél szempontjából a legfontosabb összefüggéseket mutassam meg.”

A bevezető fejezet (A modern polgári szociológia marxista kritikájának szerepéről) megmutatja, hogy a burzsoá szociológia „a válság gyermeke”, amely sikerei ellenére zsákutcát jelent, nem oldja és nem oldhatja meg a polgári társadalomtudományok krízisét. Vácolja az író azokat az okokat, amelyek a burzsoá szociológia elleni megelégnélkül kritikai harcot előidéztek, és ebben a vonatkozásban a marxista szociológia előtt a következő hármasesegyes feladatot látja:

1. Leleplezni a polgári szociológiát mint világnézeti reakciót.

2. Felhasználni az imperializmus jelen helyzetét viszonylag tárgyilagosan bemutatott megállapításait.

3. Értékesíteni a marxista szociológia kutatásai során a használható technikai megoldásokat vagy egyes átvehető elemeiket.

A polgári szociológia modern irányzatait hiba lenne félvállról venni, de túlbecsülni sem szabad őket. Bírálni kell komolyan, marxista módon, leleplezni mindazt, ami áltudományos, megrostálni és hasznosítani, ami szocialista körülmények között eredményekhez vezethet — ez a fő tanulsága a bevezető fejezetnek.

A második fejezet (A mikroszociológia és a szociometria mint a modern polgári szociológia tipikus jelensége) első részében a modern polgári szociológia szellemi előfutáraival foglalkozik, és azt igyekszik

bizonyítani, hogy mindez a filozófia, a pszichológia és a szociológia népszerű irányzatainak eklektikus keveréke. Azok a szellemi áramlatok, amelyekből a mikroszociológia és a szociometria fogant, a következők:

1. Durkheim munkái, aki az öngyilkossági ráta kutatása közben dolgozta ki a maga szociológiai elméletét a társadalom protoplazmájáról, az egyénekből álló egyszerű közösségről, a társadalmi tények kutatásának pozitivistá elgondolásáról, miközben tagadta a társadalmi törvények létét, és a társadalmat társadalmi tudattá misztifikálta.

2. Az „ösök” között előkelő helye van az úgynevezett „emberi kapcsolatok” kutatóinak, Tarde-től Simmelen keresztül Leopold von Wieseig. Ők az interpszichológia néven ismert irányzat kidolgozói, a formális szociológiai iskola megteremtői voltak.

3. Foglalkozik, ugyancsak a források között, a könyv a pszichológiai hatással Wardtól Freudig, tovább azokkal a lélektani iskolákkal, amelyek a társadalmi jelenségek magyarázatát a lelki életben keresték és vélik megtalálni.

4. Végül a családfa egyik előkelő gyökere a subjektív idealista filozófiából szívja táplálékát, Bergsontól származtatja irracionizmusát és a túlfeszített empirizmust. Ez a rész filozófiai szempontból különösen érdekes, de sajnos, túlságosan tömör. Sorra ismerteti a polgári szerzők által használt alapfogalmakat (társadalmi jelenség, társadalmi folyamat stb.), de nem elég világosan, és a különben jól kiválasztott idézetek sem segítenek eléggé annak megértésében, hogy e fogalmak mit is jelentenek pontosan. Az a részlet, amelyik a bergsoni filozófia hatását ismerteti, különösen kurtára sikerült, és ennek következtében elnagyolt. Így aztán a formális szociológiai iskolák bírálatát nem elég meggyőző. A szerző ugyanis azt kifogásolja, hogy a szociológusok általános fogalmakba sűrítve kísérel meg tipizálni az emberi viszonyokat. Önmagában ez nem lehet hiba, hiszen a marxizmus is dolgozik általános fogalmakkal. A társadalmi lét kategóriája, például, a legáltalánosabb társadalomtudományi fogalom, amely, éppen ezért, „a legüresebb”, és a konkrét társadalmi formációkban, a térben és időben létező emberi élet egész gazdagságát magába foglalja a legelvonatott formában. Nem az általános fogalmak keresése és használata teszi formálissá a szociológiai iskolákat, hanem az a módszerük, hogy örök és változatlan formákat igyekeznek ráhúzni a folyton változó társadalmakra, eltekintenek e fogalmak sza-

kadatlanul változó tartalmától. Egészében véve azonban ez a fejezetrésztlet is jól bizonyítja, hogy a mikroszociológia és a szociometria nem véletlenül alakultak ki, megvannak történelmi előzményeik és népserűségüknek, hatásuknak a történelmi, társadalmi okai.

A fejezet következő része a mikroszociológia és szociometria megjelenését és néhány általános vonását taglalja. Jól mutatja be a mikroszociológia három irányzatát: a „Moreno-iskolát”, amely egységes és zárt társadalomszemléletet igyekszik adni, Elton Mayo és követői csoportját, amely kutatásaival a tapasztalt társadalmi jelenségek diagnózisát és a szükséges terápiát igyekszik megadni, és végül azt a csoportot, amely csupán empirikus vizsgálatokra törekszik, az elméleti koncepció minden igénye nélkül.

A könyvből fény derül arra is, miben áll sikerük titka. Bármely más szociológiai irányzatnál alkalmasabbak a tőkés társadalom közvetett védelmére, és ezt elősegíti a sokszor antikapitalista szóhasználatuk, pl. a „népi” gyakori emlegetése. Irányzatukban a misztika keveredik a szélsőséges pozitívizmussal, és sok embert félrevezet a természettudományos — például atomfizikai — kifejezések sűrű használata.

A fejezet harmadik részétől kezdve (a szociális atomok birodalma, a társadalmi viszony fogalmának hamis értelmezése, a csoportelmélet és a társadalmi valóság, osztályréteg-mobilitás, az értékek átértékelése) megismerkedünk a modern polgári üzemszociológia leggyakrabban alkalmazott kategóriáival. Érdekes és világos, ahogy a könyv a mikroszociológia elméletét a külső, a hivatalos és a belső, a felszín alatti, nem hivatalos társadalmi struktúráról ismerteti.

Az egyén és a társadalom viszonyát, az emberek cselekvésének meghatározó tényezőit keresve, a szociometrikusok hibás válaszokat adnak, de a probléma valódi. Nem az tehát a kétséges — mondja Hegedüs András helyesen —, van-e az emberi közösségeknek érzelmi töltésük, létezik-e például egy üzem hivatalos szervezete alatt a rokonszenvnék és ellenszenvnék „nem hivatalos” hálózata, hanem az a döntő, hogy milyen ennek az érzelmi láncnak szerepe a közösség emberi magatartásának, társadalmi tetteinek meghatározásában. A társaság, közösség morenói változatánál sem az a baj, hogy hamis fogalmak, amelyek mögött nincs reális tartalom — hiszen valóságalapjuk van —, ám a hiba e fogalmak kaptafahasználata, hogy mindenre ráhúzzák őket és hogy mindent meg akarnak magyarázni velük.

A szerző Leninnel válaszol: „A történelmet élő egyének csinálják, de amikor valóságos társadalmi viszonyokat és azok valóságos fejlődését vizsgálom, éppen az élő egyének tevékenységének eredményét vizsgálom.” Kár, hogy Hegedüs ezt a lenini gondolatot nem bontja ki jobban.

Ugyanez a helyzet a társadalmi viszony fogalmánál, amely döntő kategória, mert helyes vagy helytelen értelmezése a fő választóvonal a burzsoá és a marxista szociológia közt. A könyv — Tarde-tól Morenoig — meggyőzően mutatja be, hogy a társadalmi viszony a polgári szociológiában emberek érzelmi viszonya, amelyet a tudat alatti „isteni szubsztancia” határoz meg. Morenónál a társadalmi viszony „a kapcsolatban álló emberek érzelmi viszonyainak egymásra ható elemeiből” áll. Nagyon jók azok a példák, amelyek igazolják a társadalmi viszony fogalmának formális megközelítését, az idealista, irracionális magyarázatok természetesen eredménytelenségét. Különösen jellegzetes a társadalmi viszony fogalmának kezelésére az a mód, ahogyan erről Miller és Form ismert iparszociológiai könyvében olvashatunk; „Ha az emberek összegyűlnek és egymásra hatnak, a társadalmi viszonyok hálózata jön létre. Egyesek átveszik a vezető funkciókat, mások alárendeltek lesznek.” Vajon mitől lesz az egyik ember alárendelt és a másik vezető? Nyilván a termelési, a tulajdon viszonyok szerepe a döntő, de ennek bevallását a polgári üzemszociológia igyekszik minden erejével elkerülni, hiszen azért *polgári* ez a szociológia.

A polgári szociológia a társadalmi viszonyokat mint ember és ember közti viszonyokat jellemzi, és ez önmagában nem hiba. Félrevezető és hibás akkor lesz, amikor ezt az emberek közötti kapcsolatot elszakítják az emberek dolgok által közvetített viszonyától, elsősorban a termelési és a tulajdonviszonyoktól; amikor az emberek érzelmi kapcsolatait elvonatkoztatják az objektív létkörülményektől, és amikor az érzelmi kapcsolatok rendszerét elsődlegessé teszik a termelési viszonylatokkal szemben. Hegedüs röviden kifejti a társadalmi viszony marxista fogalmát, és egyben vázolja a marxista szociológia feladatát is: fel kell tárni, ki kell dolgozni a társadalmi viszony mint szociológiai kategória lényegét, kibontani egész tartalmi gazdagságát.

A mikroszociológia egyik legfontosabb oldala a csoportelmélet. Társadalmi csoporton olyan kis létszámú emberi közösséget értenek (család, munkacsoport, szomszédság), ahol személyi kapcsolat áll fenn a

részvevők között. Wiese szerint a viszonylagos tartósság, folyamatosság az érintkezésben, szervezethez tartozás az egységen belül, a funkciók elosztása a tagok között, az összetartozás tudata, bizonyos tradíciók és szokások jellemzik a társadalmi csoportokat. A szerző helyesen utal arra, hogy a marxizmus nem veti el a csoportok szociológiáját, hangsúlyozza, hogy a kis közösségeknek a társadalom életében nagy szerepük van, hiszen milyen jelentős, például, a mi viszonyaink között a munkáskollektívák összeforrottsága.

A mikroszociológia azonban a mikroszervezetek segítségével akarja gyógyítani a tőkés társadalmat, mereven kiragadva és elválasztva a kis csoportokat az adott társadalmi valóságtól, az osztályviszonyoktól, holott maguk a kis és a nagy csoportok is a konkrét társadalmi viszonyok termékei.

Hegedüs a mobilitás-vizsgálatokkal kapcsolatban leleplezi azt a kódósítást, amelyet a modern polgári szociológia az osztályfogalomtól való megszabadulás érdekében végez. A burzsoáz szociológia leggyakrabban a rétegfogalommal operál, osztályharc helyett a rétegek hierarchiájáról beszél. A réteget mint azonos jegyekkel (pl. azonos bevétel, életmód, presztizs) jellemzett személyek „egy hierarchikus skálán elhelyezkedő társadalmi struktúrán belüli csoportot definiálják.”

Mindezen elméleti köntőfalazás közös vonása — ahogy Hegedüs világosan bemutatja — a lenini osztályfogalom elleni harc, és e tekintetben is főként a menekülés annak beismerésétől, hogy a döntő kritérium a termelőeszközökhöz való viszony. Megismerkedünk a fejezet során a horizontális és a vertikális társadalmi mozgás, az úgynevezett migráció (népvándorlás) izgalmas kérdéseivel és bepillantást nyerhetünk abba a sokirányú munkába, amellyel a polgári üzemszociológia igyekszik feltárni a tőkés termelés tevékenységét veszélyeztető tünetek okait.

A részigazságok tömegét fedik fel e kutatások, csak éppen a legfontosabbról, a tőkéstársadalom lényegénél fogva ön-maga keretei között gyógyíthatatlan betegségéről nem akarnak tudomást venni. A könyv érdeme ennek bemutatásán túl az is, hogy mindenütt jelzi azt a tényt: ezek a problémák a mi szocializmust építő körülményeink között is gondot jelentenek, és csak sajnálatos, hogy még nem fejeződtek be például demográfusaink át-retegződési és mobilitási vizsgálatait, amelyek a maguk területén is bemutatathatók, melyek az azonos és melyek a gyökeresen eltérő jegyek kapitalista és szocialista termelési viszonyok között.

Hegedüs röviden foglalkozik a szociometria és a mikroszociológia által felfedezett társadalmi „törvényszerűségekkel”, a szociogenetika, a szociodinamika vagy a társadalmi gravitáció törvényével, sajnos azonban kevés példával és így annak számára, aki nem olvasta az eredeti műveket, keveset mond, azt pedig, aki elolvasta, nem ingatja meg, bár egy-két jól kiválasztott példája önmagáért beszél, és bemutatja a polgári szerzők gondolatmenetének sokszor meghökkentő logikai bakugrásait. Ebben a részben különösen hézagos a filozófiai érvelés is. A szerző például kifogásolja, hogy Moreno szerint a társadalmi atom a benne szereplő egyének tekintetében változó, és ugyanakkor, a társadalmi atom struktúrája állandósággal rendelkezik. A marxista dialektika a társadalmi jelenségek szakadatlan változása mellett kiemeli e jelenségek viszonylagos állandóságát. Egy más helyen kifogásolja, hogy Wiese törvények helyett csak tendenciákat ismer el. Helyes lett volna, ha pontosabban bemutatja a szerző a társadalmi törvény marxista fogalmát, ha utal arra, hogyan kezeli a marxizmus a törvény és a tendencia viszonyát, mert így az a helyzet áll fenn, hogy e kérdések nem teljesen közismert volta gyengíti a szerző küzdelmét a polgári szociológia irányzatai ellen.

A fejezet végén nagyon meggyőzően mutatja meg Hegedüs, hogy a mikroszociológia és a szociometria a tőkés társadalom indirekt védelmét jelentik, új utópiákat dolgoznak ki, de kapitalista alapon, és félrevezető a végső konklúzió, hibás az egész koncepció, amikor a burzsoáz társadalom bajainak okait abban vélik megtalálni, hogy a hivatalos társadalmi szervezet nem felel meg a szociometrikus érzelmi struktúrának.

Hegedüs érdeme, hogy minden ponton érzékelteti azokat a kérdéseket, amelyeket a mi viszonyaink között a marxista szociológiának fel kell tárnia, hogy bizonyítsa: a polgári szociológia válaszai hamis válaszok, amelyek helyett marxista megoldást kell adni; de ahol ez indokolt, nem tagadja el, hogy a felmerülő kérdések maguk — valódiak.

A könyv fő része a harmadik fejezet (Az ipar vagy az iparosok szociológiája). A fejezet elején a szerző röviden ismerteti a polgári üzemszociológia kialakulását, Le Play-tól a „Human Relations” irányzatáig, és bemutatja tárgyát, jellegzetességeit. A polgári üzem — szociológia az üzemi munkacsoportokkal, az üzemek társadalmi szervezeteivel foglalkozik, az üzemmel nem mint gazdasági alakulattal, hanem mint sajátos társadalmi szervezettel. A bur-

zsoá szociológiának ez az ágazata, éppen tárgyánál fogva, gyakorlatibb; vizsgálatai nemcsak a tőkés társadalom védelmét — ez a védelem közvetlenebb, mint a szociológia egyéb területein —, hanem a tőkés üzemtermelékenységének növelését is célozzák.

Számunkra különösen érdekes az a mód, ahogy a polgári üzemszociológusok kénytelenek átvenni a marxizmus egyik fontos kategóriáját: a tőkés társadalmat jellemző elidegenedést. Birkóznak ezzel a fogalommal, de megérteni és megmagyarázni nem képesek.

Schelsky szerint ez az elidegenedés az üzemszociológia központi kategóriája, és azt a jelenséget jellemzi, amely a tőkés-üzemekben mindenütt tapasztalható: „A munkás számára a munka már nem a személyiségből fakad és nem életforma, hanem csereobjektummá lett a munkaszerződésben. Mint ilyen, messzemenően elvesztette társadalmi és emberi létezését beteljesítő formáját, a vállalkozó számára pedig csupán költségtenyezővé vált.”

Ez a felismerés azonban nem vezeti el a polgári szociológusokat — nem is vezetheti el, hiszen azért *polgári* szociológusok — odáig, hogy az elidegenedés okát magában a tőkés kizsákmányolásban keressék, ellenkezőleg: szükségszerűnek tartják, a modern civilizáció elkerülhetetlen velejárójaként kezelik, és az üzemi klíma megjavításával, a Human Relations által ajánlott különféle gyógyszerekkel igyekeznek enyhíteni.

A könyv nagyon szépen megmutatja, mi a társadalmi háttere a Human Relations kialakulásának és diadalútjának. A társadalmi konfliktusokat nem lehetett letagadni. Ezért kellett a hamis diagnózis és a gyógyszer, amely enyhítheti a fájdalmakat, noha a betegség okát nem gyógyíthatja meg.

A munkások békétlenségének gyökerét a hivatalos és a nem hivatalos szervezet ellentétében keresték, és minden erőfeszítésük arra irányul, hogy összehangot teremtsenek az üzemek hivatalos szervezete és a nem hivatalos struktúra között.

Ennek az irányzatnak fő hibája, hogy a munkásokat nem mint a munkásosztály tagjait vizsgálja, akiknek magatartását, társadalmi cselekedeteit osztályhelyzetük szabja meg, hanem az egyénből indul ki, és az egyéni magatartást a társadalmi cselekvéssel azonosítva a feje tetejére állítják a valóságos helyzetet. Az egyéni magatartást ábrázolják elsődlegesnek, az érzelmi tényezőket, a társadalmi tudat és főleg az anyagi körülmények elé és fölé helyezik. Szerintük a nem hivatalos szervezet, amely spontán alakul ki, ellenőrizhetetlen, és csak egyes pontokon befolyásolható. Hegedüs

itt is következetes. Megmutatja, hogy a nem hivatalos szervezet, a munkacsoporton belüli érzelmi kapcsolatok reális tényezőket jelentenek, amelyekkel a mi körülményeink között is számolni kell, és lebecsülésük komoly hibákhoz vezethet.

Nagyon érdekesek a könyvnek azok a részei (a bérformák és a teljesítmény visz-szatartása, munkacsoport-vizsgálatok a polgári üzemszociológiában, a vezető és a beosztott kapcsolata a polgári üzemszociológiában, a munkahelyváltoztatás okainak kutatása, a magatartás motiválása a polgári üzemszociológiában), amelyek konkrét problémák elemzése alapján úgyyszólván működés közben mutatják be a burzsoá üzemszociológiát.

Ezek a részek ugyanúgy, mint az eddigiek, kijelölik a marxista üzemszociológia hazai feladatait, hiszen vezetők és beosztottak viszonyának, a munkacsoportoknak, a szocialista brigádok szerepének, a vezetés módszereinek, a munkahely változtatásnak és okainak, a különféle munkásrétegek viselkedésének tanulmányozása nálunk is aktuális feladat.

A könyv részletesen foglalkozik a neves amerikai polgári szociológus, Talcott Parsons magatartás-motivációs vizsgálatával, és bizonyítja, hogy a részleteredmények ellenére egész koncepciója azért hibás, mert azonosítja a társadalmi és az egyéni cselekvést.

Hegedüsnek igaza van abban, hogy az egyéni magatartás magyarázata a pszichológia feladata, a szociológia pedig a társadalmi cselekvés vizsgálója. Azt is helyesen állapítja meg, hogy a polgári szociológia a társadalmi, emberi környezetből kiragadott egyén modelljével dolgozik, valamiféle nem létező, elvont emberrel. Amikor azonban a szerző részletesebb kifejtés nélkül, túlságosan tömören azt modja: „a magatartás, természetesen, ténylegesen közvetítő szerepet tölt be a társadalmi folyamat és a társadalom között,” ez nem villágos, nem eléggé érthető.

Az ember társadalmi tetteiből: (termelés, politikai mozgalom, kulturális folyamat stb.) áll a társadalom valóságos élete. Az egyes ember érintkezik a többivel — beszélget, fogyaszt, termel, cserél, konkrét emberi közösségek részeként —, mindig társadalmi ember, sohasem elszigetelt egyén, ugyanakkor egyéniség. A magatartás az a mód, ahogyan az ember „a társadalmi ingerekre” reagál, társaira hat és visszahat. A magatartás az egyén létezési módja, és mert az ember mindig társadalmi ember, ezért a társadalmi folyamat, amely maga is totalitás, hatások és kölcsönhatások egysége, az egyéni magatartások összessége (nem pusztá összege).

A másik szükséges megjegyzés: Hegedüs szerint a társadalmi tudat a magatartást közvetlenül meghatározó jelenség. Ez a megállapítás szükségtelen leegyszerűsítése e nagyon bonyolult problémának.

A könyv ezután külön fejezetben foglalkozik a módszertani és a technikai problémákkal. A burzsoá szociológiát győtri a tudományos módszertan hiánya, de azt megszerezni éppen polgári voltánál fogva, képtelen. Moreno próbálkozott azzal, hogy megtalálja az alapvető társadalmi egységeket, amelyek matematikailag elemezhetők, de ez is csak munkahipotézissé lett, amelyhez az elméleti kiinduló elvek hiányoznak.

A kutatási technika egyre szövevényesebb, és mind világosabbá válik, hogy a „rendező elv” szerepe döntő. Ez, persze, nem jelenti azt, hogy a technika lényegtelen. Ugyanakkor helytelen volna azt képzelni, hogy a burzsoá szociológia valamiféle teljesen kidolgozott egzakt technikát használ. Jellemző erre, amit az ismert polgári szociológus, René König mond: „Nincs, például, a megfigyelésnek kidolgozott elmélete”.

Hegedüs András ismerteti a szociológiai vizsgálatoknál használatos technikai eljárásokat, és külön-külön foglalkozik az interjú, az ankét, a megfigyelés és a kísérlet szerepével. Rámutat arra, hogy erősen terjed a matematika alkalmazása, és az utóbbi időben különösen fejlődtek a matematikai eljárások (a korrelációs számítás, a matrix-algebra, a játék-elmélet).

Végül, az utolsó fejezetben, a szerző röviden összefoglalja a marxista szociológiáról, annak tárgyáról, módszertanáról, a történelmi materializmushoz való viszonyáról vallott nézeteit, és hangsúlyozza azt a kritikai álláspontot, amelyet a marxista szociológia a polgári szociológiával szemben elfoglal.

Eltelkintve azoktól az elhanyagolható és lényegtelen hibáktól, amelyeket a gya-

kori pontatlanság, bizonyos elsieltettség jelent, érdemes felhívni a figyelmet arra a helytelen módszerre, ahogy a könyv a különféle ábrákat felhasználja. Az ábrák feladata nyilván az lenne, hogy képszerűségükkel világosabbá tegyék a megfogalmazásokban, a szövegekben rejlő gondolatokat. Sajnos, az ábrák nagy része nem felel meg ennek a követelménynek.

Nagyon időszzerű, dicséretre méltó munka Hegedüs András e vállalkozása. Hézagpótló, problémagazdag és az első kísérlet nálunk arra, hogy megmagyarázza a szükséges terminológiát. Biztos anyagismerettel, népszerű és érthető stílusban ad információt és biztosítja a nélkülözhetetlen tájékozódást. Koncepciója módszereiben is helyes, ott támad, ahol kell, és ahol a burzsoá szociológia hibás gondolatmenete leginkább sebezhető. Behatol a szerzők gondolatmenetébe, és megmutatja azokat a logikai bukfenceket, amelyek a gyakorlati anyag, a tények magyarázatában, elméleti általánosításában adódnak. Nyilván emelné a szerző érveinek hatását, ha az egyes részproblémáknál a polgári szociológia érveivel szembeállíthatnánk saját kutatásaink eredményeit, miután azonban ezek a vizsgálatok még nem fejeződtek be (vannak fontos témák, ahol el sem kezdődtek), az a módszer a célra vezet, amelyet Hegedüs a könyvében használ. Mindezt pedig kétfrontos harcban viszi végig gondosan és pártosan elhatárolva a marxista szociológia álláspontját a jobboldali és a baloldali ideológiai hibáktól. Van ereje arra is, hogy „menetközben” megadja, kifejtse, ha röviden is, saját álláspontját a marxista szociológia tárgyáról, módszertani alapjairól, és kijelölje azokat a legfontosabb feladatokat, amelyeket a modern elméleti fegyverzetben fellépő marxista üzemszociológiának a közeljövőben el kell végeznie.

Sz. M.

G. M. Gak: A társadalmi tudatról szóló tanítás az ismeretelmélet tükrében*

Az utóbbi évek szovjet filozófiai irodalmában fontos helyet foglalnak el a társadalmi tudat problémáit tárgyaló munkák. A dogmatikus vulgarizálás és az egysíkú ökonimizmus leküzdése jegyében megkövetelt érdeklődés újabb kérdéseket vetett fel, amelyek megválaszolása segíti a társadalmi tudatról szóló marxista tanítás elmélyítését.

A társadalmi tudat ismeretelméleti vonatkozású vizsgálata komoly lehetőségeket rejt magában. Gak gondolatgazdag könyve sokat realizál e lehetőségekből, annak ellenére, hogy nem egy kérdésben problematikus, olykor nehezen elfogadható választ ad.

A bevezetésben a szerző, megokolva a társadalmi tudat problematikája gnoseo-

*Г. М. Гак: Учение об общественном сознании в свете теории познания. Москва, 1960. 200 о.

lógiai megközelítésének szükségességét, igen fontos gondolatot hangsúlyoz: a társadalmi tudatformák specifikuma nem merül ki a tükrözés tárgyának és az adott forma társadalmi szerepének különbözőségében, hanem e specifikum fontos oldalát képezik a tükrözés módjában fennálló különbségek.

Ez a szempont a társadalmi tudatformák kérdéseivel foglalkozó marxista irodalomban általában figyelmen kívül maradt, s ez volt az oka annak, hogy a tudatformákat csak felsorolták, mintsem egységes elvek szerint osztályozták. E hiba gyökerét a társadalmi tudat egyoldalú ideologizálásában kereshetjük. Ha a tudatformákat egyszerűsítve, csak mint ideológiai formákat, nem pedig mint ideológiai és pszichológiai elemek egységét szemléljük, akkor elmosódnak a tükrözés módjában fennálló különbségek. Gak szerint a társadalmi tudatformák ideológiai elemei a tükrözés módjában nem mutatnak különbséget, hiszen az ideológia általában konceptuális jellegű. Ebben egyetlen kivételt lát, az esztétikai tudatot, amelynek ideológiai tartalmát a művészet képezi, s ennek tükrözése nem fogalmi jellegű.

E nézettel kapcsolatban tehetünk néhány ellenvetést. Mondható-e az ideológiáról, hogy általában konceptuális jellegű, ha olyan kivételeket találunk, mint a művészet? (Ez a kivételesség egyébként, bizonyos mértékben, a vallásra is vonatkozik, amelyet Gak figyelmen kívül hagy.) Vagy: nevezhető-e egyáltalán a művészet az esztétikai tudat ideológiai oldalának? Elismerve, hogy az ideológiai formákban a tükrözés általában konceptuális jellegű, kérdezhetjük: nem lehet-e ez a konceptualitás az egyes formákban gnoszeológiaiilag különböző? Nem különbözik-e, például, elvileg az erkölcsi tudat konceptualitása a filozófia fogalmiságától? (Még akkor is, ha a jó és a rossz objektív jellegű, és az etika filozófiai tudomány.)

Amint látjuk, Gak fenti állítása vitatható. De annyiban igaz is, hogy a tükrözés módjának specifikumát akkor érzékelhetjük világosan, „ha a társadalmi tudat formáit mint pszichológiai és ideológiai viszattükrözés egységét tekintjük át” (4. o.). A szerző helyesen hangsúlyozza a társadalmi pszichikum tanulmányozásának fontosságát. Ez a követelmény főmotívumként húzódik végig a könyvön, s egyik tanúbizonysága a szovjet filozófiai irodalomban egyre jobban elterjedő szociálpszichológiai szemléletnek, amely ma már az egysíkú ideologizálás végét is jelenti.

Itt szeretnék egy megjegyzést tenni bizonyos terminológiai pontatlansággal kapcsolatban. A társadalmi tudat nem

ideologikus elemeit, a társadalmi ember mindennapi tudatában meglevő eszmék, képzetek, érzések, hangulatok és törekvések összességét a mai marxista irodalom általában társadalmi pszichológiának nevezi. Az elnevezés bizonyos fokú pontatlanságot rejt magában, hiszen a pszichológia tudomány, amely a pszichikummal foglalkozik. Ezért pontosabb lenne így fogalmazni: a szociálpszichológia az a tudomány, melynek tárgyát a társadalmi pszichikum képezi. A köznap életben gyakran előfordul e fogalmak keveredése. Nemegyszer beszélnek például az ember pszichológiájáról, értve ezen a pszichikumát. A tudományos terminológiában viszont a fogalmak effajta felcserélése zavart okozhat, s adott esetben elmosza a tudomány és a tudomány tárgya között meglevő lényeges különbséget. Plehanov is, aki sokat foglalkozott e kérdéssel, inkább a társadalmi pszichikum terminust használja.

Gak könyvének egyik fontos része a társadalmi tudat struktúrájával foglalkozó fejezet. A szerző itt behatóan tárgyalja a társadalmi pszichikum (pszichológia) és az ideológia viszonyát. A társadalmi pszichikum tartalmazza a tudati visszatükrözés összes produktumát: érzelmi, értelmi és akarati elemeket. Az ideológia céltudatos gondolati folyamat, alapvetően teoretikus jellegű. Minden ideológia teória, ha nem is minden teóriát nevezhetünk ideológiának — írja Gak.

A társadalmi pszichikum és az ideológia kölcsönhatása rendkívül bonyolult. Gak vitába száll Plehanov értelmezésével, mely szerint az ideológia alapja a társadalmi pszichikum és az ideológia nem más, mint a társadalmi pszichikum „tömény kivonata”. A társadalmi tudatban éppen az ideológia az aktív elem, amely formálja és alakítja a társadalmi pszichikumot. A haladó ideológiák nemegyszer olyan új megismerést tartalmaznak a társadalmi viszonyokra vonatkozóan, amely a köz tudatban, a társadalmi pszichikumban még ismeretlen.

Tagadhatatlan viszont, hogy az ideológia olyan kérdéseket vet fel és válaszol meg, amelyek már megérték a társadalmi pszichikumban, s ennyiben függ a társadalmi pszichikumtól. A társadalmi tudat e két oldala nem határolható el élesen egymástól, sokszorosan összefonódnak, át meghatják egymást.

Filozófiai szempontból alapvetően fontos probléma a társadalmi és az individuális tudat viszonyának kérdése. A tudat keletkezése szempontjából minden individuális tudat társadalmi is. De tartalmilag mégsem beszélhetünk azonosság-

ról. A különbség, persze, nem abban van, amiben, például, Russel látja, aki szerint „az, amit az ember beszél, az társadalmi, amit gondol, az személyes”. Gyakran válnak közlés tárgyává nem társadalmi tudattartalmak, s ugyanakkor a személyiségbe zártan maradhat sokféle szociális gondolat, érzés, törekvés.

Gak szerint, s ebben egyetérthetünk vele, a társadalmi tudat csak a társadalmi lét által meghatározott, vagyis tartalma mindaz, amit az emberek gondolnak, éreznek, akarnak saját társadalmi viszonyaikkal kapcsolatban. A társadalmi tudat számára az objektív csak az anyagival azonos, míg az individuális tudat számára objektív egy másik individuum tudata is. A társadalmi tudat kiterjedése szerint szélesebb, mint bármely individuális tudat, ugyanakkor az individuális tudat nem szociális jellegű tartalmakat is foglal magába.

A társadalmi lét visszatükröződése a társadalmi pszichikumban és az ideológiában bonyolult folyamat. Megértéséhez feltétlenül szükséges a szükséglet és az érdek kategóriáinak helyes értelmezése. A szerző, analizálva e fogalmakat, ismételtén aláhúzza szociális természetüket. Kritizálja a szükségletek tisztán biológiai értelmezését, s ugyancsak kritikának veti alá azt a felfogást, hogy a társadalom nem más, mint egyszerűen individumok aggregátja.

A szerző feltárja az érdeazonosság dialektikus természetét. Ha azonos érdek valaminek a megszerzése, akkor harc támadhat az azonos érdekű felek között, ha valaminek a megsemmisítése azonos érdek, akkor biztosított a felek szervezkedése, szövetsége. Az azonos érdek és a közös érdek különböznek egymástól. Egy társadalmi osztály közös érdeke nem esik egybe tagjainak azonos érdekével. A közös érdek alapja az osztály összetartásának, az azonos érdek vezethet az osztály egyes képviselői közötti harchoz. (Az érdekek ezen azonossága a felszínen gyakran érdekkülönbözőségben fejeződik ki.) A társadalmi és az osztályérdek egybeesésének és ellentétességének problémája csak a vélt és a valóságos érdek dialektikája prizmáján keresztül érthető meg. Ezt a kérdést a szerző viszonylag elnagyoltan elemzi. Így nem világos, hogy „a többség forradalmait a kisebbség érdekében”, melyeket mint a társadalmi és az osztályérdek különbségének példáját emleget, hogyan értékeli.

A társadalmi eszmék, érzelmek és törekvések a társadalmi lét visszatükrözésének csak különböző formái, s helyesen hangsúlyozza a szerző az érzelmek és az

akarati törekvések megismerő jelentését. Bizonyos társadalmi reláció megértése gyakran csak érzelmek formájában történik meg, az erkölcsi és az esztétikai érzelmek sokszor megelőzik az intellektuális megértést.

Az akarat, a szerző véleménye szerint, tárgyasulós gondolkodás. Az akarat nem lehet független a gondolkodástól. Ezeket az alapvetően helyes megállapításokat még azzal egészíthetjük ki, hogy az akarat tárgyasulós érzelem is, s az intellektuális motiváció gyakran lehet csupán másodlagos és maszkírozó jellegű.

A könyv negyedik, ötödik és hatodik fejezete foglalkozik a társadalmi tudatformák specifikumának kérdésével.

A társadalmi tudatformák fontos osztályozási szempontja lehet a genetikai áttekintés. A legkorábban, mint a társadalmi viszonyok általános és mindent átfogó tükrözése, keletkezett az erkölcsi. Ezt követi a művészeti, majd a vallási tudat megjelenése. A politikai és a jogi tudatformák az osztálytársadalmak keletkezésének termékei. A filozófiai tudat megjelenéséhez pedig már egy viszonylag magas fejlettségi állapotra volt szükség.

A tükrözés tárgya szerint két csoportra oszthatók a tudatformák. A politikai, a jogi és az erkölcsi tudat csak a társadalmi létet tükrözik. A művészeti, a vallási és a filozófiai tudatformákban pedig összefonódva jelentkezik a természet és a társadalmi valóság tükrözése. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy az erkölcsi tudat, mint legősibb tudatforma, bizonyos átmenetet képez e két csoport között, benne egy bizonyos aspektusban tükröződik az ember természetéhez való viszonya is, s nemcsak az emberek közötti viszony. Ha történetileg tekintjük át az erkölcsi tudatformát, ez az állítás még inkább igaznak bizonyul. Helyesen jegyzi meg a szerző, hogy hiba lenne a társadalmi tudatformák specifikumát csak a tükrözés tárgyának különbözőségében keresni.

Az osztályozás alapvető szempontja a tükrözés módja, amelyet Gak az egyes tudatformákban a pszichológiai és az ideológiai tükrözés egységében tekint át. A gondolatok, érzések és akarati mozgások mint különböző tükrözési formák más és más arányban jelennek meg az egyes tudatformákban, egyikben ez, a másikban az dominál.

A politikai és az etikai teória, például (ha csak az ideológiát tekintjük), a tükrözés módja szerint formailag azonos, de mégis más a tükrözés módja az egész politikai tudatban és más az erkölcsi tudatban. Hiszen a társadalmi pszichikumban az erkölcsi emocionális oldala dominál, míg

a politikai tudat mint képzetek és akarati törekvések összessége jelenik meg.

Az egyes tudatformák különböző „távolságban” helyezkednek el a bázistól, attól függően, hogy közvetlen vagy közvetett-e bennük a tükröződés.

A szerző, még mielőtt áttérne a tudatformák részletes jellemzésére, egy fontos, sokat vitatott kérdésben mondja el véleményét. Rész-e a tudomány a társadalmi tudatnak, s tartható-e külön tudatformának? A kérdés különösen a természettudományokkal kapcsolatban válaszolható meg nehezen. A szerző véleményét röviden így summázhatjuk: a tudomány a társadalmi tudat része ugyan, de nem tekinthetjük külön tudatformának. A társadalomtudományok (politikai és jogtudomány, etika, esztétika, vallástudomány és, bizonyos értelemben, a filozófia) az egyes tudatformák teoretikus, ideológiai részét képezik.

A természettudományok társadalmi tudatba sorolásának szükségességét két érvvel támasztja alá a szerző. Egyrészt a természettudományok kívülhagyása a társadalmi tudaton a tudományok egységének megbontását jelentené, másrészt a természettudományok is tartalmaznak ideológikus elemeket. Ezek az érvek nem elégségesek a kérdés ilyen irányú eldöntéséhez. A szerző egy helyen helyesen bírálja Kelle és Kovalzon álláspontját, akik elvileg ketté választják a megismerő és az ideológiai folyamatot (I. Kelle—Kovalzon: A társadalmi tudat formái. Moszkva, 1959.) Viszont az e két folyamat közötti különbség teljes elmosása helytelen eredményekhez vezet. A fenti kérdés nem kielégítő megválaszolásának oka is ebben rejlik.

A politikai és a jogi tudatformák a gazdasági viszonyok legközvetlenebb kifejezései. A politikai tudat a következő elemekből áll össze:

a) az osztályok és a nemzetek közötti viszonyokat, valamint az államhoz való viszonyt tükröző képzetek, teóriák összessége,

b) az e viszonyokkal kapcsolatos érzések és érzelmek (osztályszolidaritás, patriotizmus, proletár internacionalizmus stb.) egész skálája,

c) végül pedig akarati törekvések (osztályoké az államhatalom megszerzésére, nemzeteké a mások feletti uralomra stb.), célok rendszerében, programokban, követelésekben, platformokban kifejezve.

A politikai tudatformára erősen rányomja bélyegét az akarati oldal, a társadalmi tudat aktivitása benne kap legközvetlenebb kifejezést.

A szerző véleménye szerint „a jogtudat

a tükrözés formája szempontjából semmi-
ben sem különbözik a politikaitól” (113. o.). Kétségtelen, hogy a jogi tudatra is jellemző a koncentrált akaratosság. Egyetérthetünk azzal, hogy „a jogtudatban a gazdasági struktúra, érdeként kifejeződve, e tudatformára jellemző koncentrált akarati tükrözést kap” (115. o.). Viszont így a két tudatforma közötti különbség elmosódik, vagy legalábbis tartalmi különbségekre szorítkozik. Nem véletlen, hogy több szerző e két tudatformát egynek tekinti. Gak ugyan ketté választja őket, de könyvében e különválasztás nem eléggé megalapozott.

Véleményem szerint a jogtudat mélyebben gyökeredzik a társadalmi pszichikumban, mint a politikai tudat, s nagyobb szerepe van benne az érzelmi motívumoknak. Ez abból is fakad, hogy tartalmilag többet foglal magában, mint a politikai tudat, közvetlenül vonatkozik a tulajdonviszonyokra s más közvetlen személyközi viszonyokra. Ebben az irányban kell keresnünk a jogtudat specifikumát.

Az erkölcsi tudatforma vizsgálatát Gak a tradicionális erkölcsmeghatározás — az erkölcs az emberek közötti viszonyokat szabályozó normák rendszere — kritikájával kezdi. Ez a meghatározás funkcionális jellegű, s nem ad választ arra, mit és hogyan tükröz az erkölcs. Az erkölcsben az emberi cselekvések értékelődnek a személyiség, a réteg, az osztály, a nemzet stb. érdeke szempontjából, s ennek megfelelően az erkölcsi tudatra a nagyfokú emocionális jellemző.

A szerző véleménye szerint a normák bonyolult rendszere már egy korábban meglevő, a legegyszerűbb viszonyokban már megjelenő, általános erkölcsi eszme s ennek megfelelő erkölcsi érzés alapján alakult ki. „A jó eszméje és a kötelesség érzete az erkölcs alapvető kategóriái” (126. o.) — írja, s ezzel azt is kívánja mondani, hogy e kategóriák egyidejűek az erkölcs keletkezésével. E nézet meglehetősen vitatható, s, sajnos, a könyvben nem kap megfelelő argumentációt.

Az erkölcs keletkezésével kapcsolatban két szélsőséges nézetet bírál a szerző. Bogdanov szerint az erkölcs az osztálytársadalmak terméke, a jogi és az erkölcsi normák egyszerre keletkeztek. (Hasonló nézettel találkozhattunk Heller Ágnes általános etikai előadásában.) E nézetben elmosódik az erkölcsi és a jogi normák közötti lényeges különbség. Az utóbbiakat a hatalom szankcionálja, s betartásukat erőszakszervezete segítségével biztosítja, míg az erkölcsi normák az egész közösség közös akaratának, véleményének kifejezései is lehetnek. Az etnográfia adatai is

azt bizonyítják, hogy az osztály nélküli társadalmakban létezett már erkölcs.

Kautsky másik végletbe esik, mivel úgy véli, hogy az erkölcsi normák már az állatvilágban kezdenek kialakulni. „Nincs semmiféle alapunk azt gondolni, hogy lelkiismerete csak az embernek van” — írja. Darwin szerint az állatoknál valami olyasmit figyelhetünk meg, „amit az embernél erkölcsi tulajdonságoknak nevezhetnénk”, például „a kutyák rendelkeznek valami lelkiismerethez hasonlóval.”

Az effajta nézetekben kétségtelenül van annyi racionális, hogy az emberi erkölcsi érzés alapjául valószínűleg az állat szociális ösztöne szolgált. De az erkölcs lényege éppen szociális jellegében rejlik. Az erkölcs feltételezi a személyiség létét, amely már a szociális viszonyok összessége, feltételezi a közös érdek létrejöttét, amely már nem egyszerűen az individuum közvetlen szükségleteinek terméke. A közös érdek alapja a kötelességérzetnek, forrása a családi kötelességnek, az osztálykötelességnek, a haza iránti kötelességnek. Az individuum csak társadalomban válik erkölcsi személyiséggé.

Az esztétikai tudatra az erkölcsihez hasonlóan jellemző az emocionális oldal kidomborodása. Helyesen utal a szerző az erkölcsi és az esztétikai tudat emocionális síkon való összefüggésére. Véleménye szerint az esztétikai tudat ideológiai oldalát a művészet képezi, amely, mint már említettük, Gak szerint az egyetlen nem

konceptuális jellegű ideológiai forma. Nem világos itt, milyen helyet foglal el az esztétika tudománya és általában az esztétikai nézetek, teóriák sokasága az esztétikai tudatban. Vajon nem ezt nevezhetjük-e inkább az esztétikai tudat ideológiai oldalának? Vajon csupán ideológus-e a művész és csupán ideológia-e a művészet? E kérdések fonálán továbbmenve, nem nehéz kimutatni Gak idevonatkozó álláspontjának helytelenségét. Az esztétikai tudattal kapcsolatos fejezetben érdekes gondolatokkal találkozhatunk a művészet és az esztétikai érzés megismerő szerepére vonatkozóan.

A vallási tudat specifikumát illuzórikussága adja, az, hogy a vallás lényegében torz tükrözés. A szerző szerint csak az idealizmussal kapcsolatban beszélhetünk ismeretelméleti gyökerekről, a vallásnak ezek legfeljebb gnoszeológiai előfeltételeit képezik. A „vallás ismeretelméleti előfeltételei” terminus, mint a kérdés lényegét pontosabban megfogalmazó kifejezés, a könyv megjelenése óta már széleskörűen elterjedt a szovjet ateisztikus irodalomban.

Befejezésül a szerző egy fontos gondolatát szeretnénk hangsúlyozni. A társadalmi tudat gnoszeológiai megközelítése igen termékeny lehet, de ez fordítva is áll, mert „lehetetlen elég teljesen és mélyen tanulmányozni az ismeretelméletet, elszigetelve a társadalmi tudatról szóló tanítástól” (30. o.).

Földvári Tamás

P. V. Kopnyin: A dialektika mint logika*

A filozófia és a logika szakemberei számára feltétlenül hasznos P. V. Kopnyin *A dialektika mint logika* c. munkája, de mindazok figyelmébe ajánlhatjuk, akiket érdekelnek a benne található gondolatok.

Kevés kérdés van a jelenlegi marxista filozófiában, mely oly nagy érdeklődésre és vitára ad alkalmat, mint a dialektikus és a formális logika egymáshoz való viszonyának problémája. A nézeteknek és a véleményeknek ebben a harcában jelentős helyet foglal el P. V. Kopnyin felfogása.

A *dialektika mint logika* alapeszméjét röviden a következőkben körvonalazhatjuk:

Sok nyugati tudós szerint a modern tudományok filozófiával kapcsolatos igényeit a formális logika apparátusának tökéletesítése útján lehet kielégíteni. A formális logika apparátusának tökéletesítése igen fontos, mégis, egymagában nem vezet

eredményre, mivel — természetéből következően — nem szolgáltathatja a modern tudományos gondolkodás metodológiáját. Ezt csak a dialektikus logika adhatja. (3—4. o.)

A *dialektikus logika eszméjének előtérbe kerülése és e logika kidolgozása — a filozófia hosszas fejlődésének törvényszerű eredménye*. E probléma nem mellékhajtásként merült tehát fel. (9. o.)

Nem igaz, hogy a filozófia a legősibb tudomány, és hogy a többi tudományok a filozófiától való leválás következtében jöttek létre. Ami akkor volt, az nem a mai értelemben vett filozófia, hanem az a tagolatlan tudomány, amely még nem szakadt el a vallástól, és amely magába foglalta a világ jelenségeiről való emberi tudás egész tartalmát. (8. o.) Arisztotelész az ontológia, a gnoszeológia és a logika sem vált külön. Arisztotelész csak megjelölte

*П. В. КОПНИН: ДИАЛЕКТИКА КАК ЛОГИКА. (Изд, Киевского Унив. 1961).

a filozófiának ezt a felosztását, a hellén korszakban pedig elkezdődött a rész tudományok leválása a görög filozófiáról, és ugyanakkor a filozófia is — ontológia, gnoszeológia és logika formájában — részekre kezdett tagozódni. A sztoikusok határozták meg pl. a formális logika tárgyát, amely Arisztotelésznél még összefonódott az ontológia tárgyával. A fordulópont a XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. első felében következett be, amikor korunk alapvető tudományágai különváltak a filozófiától, és amikor a filozófián belül az egyes részek különválása egészen az egymástól való elszakadásig fokozódott. Ez különösen Kant nézeteire jellemző. A filozófia részeinek ilyen különválásza pozitív irányban határozta meg a filozófia további fejlődését. Kant kimutatta, hogy a filozófia nem az ontológia, hanem a gnoszeológia irányában fog fejlődni. Ezt Kant érdemének kell tekintenünk, kiemelve azonban, hogy a filozófiában semmiféle forradalmat nem hajtott végre, hiszen ismeretelmélete valójában nem volt tudományos. A tudományok fejlődése bizonyította, hogy nincs szükség a természet rendszerét spekulatív építgető ontológiára; ismeretelmélet kell, amely a tudományos megismerés metodológiáját adja. Kant után a filozófia az ontológia, a gnoszeológia és a logika összekapcsolásának irányában fejlődött. Hegel kell itt kiemelnünk, aki idealista alapokon próbálta megszüntetni az objektív világ és a gondolkodás formái közötti szakadékat — amennyiben szerinte a fogalom az igazi realitás, filozófiája logikává alakult át. Hegel tehát idealista alapokon oly módon egyesítette az ontológiát, a gnoszeológiát és a logikát, hogy az előbbi kettőt a harmadikban oldotta fel. (19—23. o.) Ugyancsak Hegel volt az, aki világosan és határozottan kifejtette a *dialektikus logika* eszméjét, igaz, hogy idealista alapon. (77. o.) A dialektikus logika gondolata egyébként már Arisztotelésznél megtalálható (pl. az egyes és az általános viszonya a gondolkodás formáiban), a továbbiakban pedig Descartes-nál („Értekezés a módszerről”), Baconnél (az indukcio mint megismerési módszer), Leibniznél (az elégséges alap törvényét feltételező tényigazság), Kantnál (transzcendentális logika). (68—75. o.)

Az ontológia, a gnoszeológia és a logika egységének kérdéseiben, valamint a dialektikus logika problémáinak értelmezésében a marxista filozófia közvetlenül a hegeli filozófiához nyúl vissza.

E problémák kidolgozása következetes formában csak a *marxista filozófia alapján* lehetséges. A marxista filozófiában nincs önállóan és elkülönülten létező ontológia,

gnoszeológia és logika. A lenini felfogásnak megfelelően „a materialista dialektika mint a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb fejlődéstörvényeinek tudománya egyidejűleg azonos az ismeretelmélettel és a logikával”. (25. o.) (Tehát az ontológia, a gnoszeológia és a logika *azonosságáról*, nem pedig *egységéről* van szó!) Ennek megértéséhez a marxista filozófia tükröződéselmélete ad kulcsot, amely abból indul ki, hogy „... a megismerés a külső világ jelenségeinek és azok törvényeinek tükröződése az emberek tudatában. És ha ez így van, akkor az úgynevezett szubjektív dialektika (gondolkodásunk fejlődése) csak az objektív dialektika (az objektív világ fejlődésének) tükröződése; a gondolkodás törvényei a természettörvények tükröződését képezik.” (22. o.) A léttörvények és a gondolkodástörvények egybeesése, azonossága *tartalom* szerinti egybeesést, azonosságot jelent. (23. o.) A megismerés módszere a valóságból ered, „... A materialista dialektika a létet és annak törvényeit azért tanulmányozza, hogy a megismert objektív törvényszerűségeket a további megismerésnek és a valóságátalakításának módszerévé változtassa.” (26. o.) „A *materialista dialektika* egyben ismeretelmélet, de nem szűk értelemben, mint a régi gnoszeológia, amely csak a megismerési folyamat fejlődésének törvényszerűségeit tanulmányozta, függetlenül attól, ami tudatunkban tükröződik, megelőzve tudásunk tartalmának feltárását; a materialista dialektika a szó legtagabb értelmében vett ismeretelmélet; *mint a világ megismerése és az ember gyakorlati tevékenysége egész történelmének összegezése*.” (40. o.) „A *dialektika mint tudomány egyaránt tanulmányozza az objektív és a szubjektív dialektikát; amikor a dialektika törvényeit szubjektív oldalukról (mint a gondolkodás törvényeit) veszi, akkor mint dialektikus logika lép fel*. Ezért a dialektika valamennyi törvénye egyidejűleg a dialektikus logika törvénye is. A dialektika törvényeit a gondolkodás és a gondolkodás formáinak tanulmányozására alkalmazva a dialektikus logika megmutatja, hogy a gondolkodás milyen úton és milyen formákban ragadja meg az objektív igazságot. Az igazságról és az igazság elérésének útjairól szóló tanítás — a dialektikus logika legfőbb kérdése.” (86—87. o.)

A szerző felfogása szerint tehát a dialektikus logika nem abban az értelemben logika, mint a formális. Megalapozatlanul tartja és elveti a dialektikus logika olyan koncepcióit, amelyek szerint annak tárgya speciális dialektikus gondolkodásformák (pl. „dialektikus fogalmak”, „dia-

lektikus szillogizmusok” szemben a „nem dialektikusokkal”) lennének. Leszögezi, hogy a dialektikus logika problémái megoldásának ilyen útja hamis és terméketlen. (94., 95., 326. és 327. o.)

A dialektikus és a formális logika viszonyát illetően Kopnyin különbséget tesz a klasszikus és a modern formális logika között. A dialektikus logika mindkettőhöz másként viszonyul. (94. o.)

A klasszikus (tradicionális) formális logika tartalmát Arisztotelész logikai tanításai, valamint az ókori és a középkori filozófusok, majd a Bacon, Leibniz és mások által tett kiegészítések alkották. E logika jellemző vonásai: 1. A filozófia része volt, mint sajátos ismeretelmélet és módszer. Alaptörvényei a gondolkodás metafizikus módszerének alapját alkották. 2. E logika nem volt tisztán formális. Törvényeit és formáit egyben a lét elveinek is tartották, materialista vagy idealista módon értelmezve a létet. 3. Központi eleme nem az ítélet, hanem a fogalom (terminus) volt. 4. A szimbólumok alkalmazása a klasszikus logikában tisztán kisegítő jellegű volt, nem úgy szerepelt tehát, mint a logikai problémák megoldási módszere. (64—65. o.) A marxizmus—leninizmus klasszikusai ezt a logikát bírálták, rámutattak arra, hogy *mint a megismerés módszere ez a logika korlátok között mozog*, és a dialektikához úgy viszonyul, mint az alsóbb matematika a felsőhöz. (85—86. o.)

A modern formális logika fejlődésében nagy jelentőségű volt a matematikai logika létrejötte. A modern formális logika — mint annak idején más tudományok is — levált a filozófiától, specifikus tudomány lett. Specifikus tárgya következtében semiben sem különbözik a többi rész tudománytól, pl. a pszichológiától, a matematikától, a nyelvtudománytól stb. Ez a logika a gondolkodás egy meghatározott oldalát tanulmányozza, ezért nem is lehet a valóság megismerésének általános módszere. A marxista filozófia úgy viszonyul hozzá, mint a többi tudományához. (65—66. o.) A formális logika ugyanakkor közelebb is áll a marxista filozófiához, mivel törvényei általános jellegűek. (Gondolkodásunk tartalmától függetlenül mindig be kell tartanunk e törvényeket.) (67. o.)

A formális logika is és a dialektikus logika is foglalkozik a gondolkodással. Ez azonban különböző aspektusokban történik.

A formális logika a gondolkodás igazságának egy mozzanatát tanulmányozza: az ítéletek egymásból való következtetésének formáit. Ezt tanulmányozva, a formális logika: 1. Elvonatkoztat az ítéletek

konkrét tartalmától, csak formális tartalmakat vesz figyelembe. (A formális tartalom: általános objektív viszonyok tükröződése, amelyek közvetlenül nem kapcsolatosak az ítéletekben tükröződő dolgok konkrét sajátosságaival.) 2. Már kialakult, kész ítéleteket vesz, figyelmen kívül hagyja geneziséket és mozgásukat az igazság felé. 3. Az igaz és a hamis abszolút szembeállításából indul ki, számára minden ítélet vagy igaz, vagy hamis. — A formális logika az igazság elérésének formális kritériumát állapítja meg. E a kritérium szükséges, de nem elégséges. A szerző elveti azt az álláspontot, hogy a formális logika a gondolkodás elemi, egyszerű formáit tanulmányozza. Tanlányozza ez a logika a bonyolultakat is, de speciális oldalról. (57—61. o.)

A dialektikus logika tárgyát már vázoltuk. Itt csak arra utalunk, hogy a szerző szerint ez a logika is foglalkozik a gondolkodás formáival, ezek *gnoszeológiai szerepét* elemzi.

Kopnyin helytelennek tartja a formális és a dialektikus logika viszonyának olyan értelmezését, hogy az előbbi a gondolkodás alacsonyabbrendű formáit, az utóbbi pedig a magasabbrendűeket tanulmányozza. Rámutat arra, hogy ez a hibás felfogás Hegelhez nyúlik vissza, aki a metafizikát bírálva, korának a metafizikával összefonódott formális logikájához bizonyos fokig nihilista módon viszonyult, és nem vette észre a formális logika fejlődési tendenciáját, azt, hogy le akar válni a filozófiától és egyben meg akar szabadulni a metafizikától. (78. és 94. o.)

Ennyiben körvonalazható Kopnyin munkájának az alapeszméje. A szerző e problémákat *összefüggően* a könyv első két fejezetében vizsgálja.

A harmadik fejezetben a szerző a dialektikával mint logikai szisztémával foglalkozik.

A dialektika tudományának kidolgozásához elengedhetetlen a dialektika struktúrájának tanulmányozása. Az utóbbi időben a marxista filozófusok nagy figyelmet szentelnek e kérdésnek. Ezt illetően a szerző V. P. Tugarinov és V. P. Rozsin munkáit emeli ki. Tugarinov és Rozsin koncepciói azonban több vonatkozásban nem kielégítőek.

A feladat: a materialista dialektika elemeinek szisztematizálása. „A materialista dialektika eleme — olyan fogalom, amely egyaránt felöleli a dialektika törvényeit és alapvonalait, elveit és kategóriáit stb.” (104. o.) A dialektika elemeit a szerző a következőképpen csoportosítja:

1. A dialektika alapvonalai. „Az alapvonalak a dialektikának olyan elemei,

amelyek a materialista dialektikának a metafizikától és az idealizmustól való különbözését általában jellemzik.” (106. o.) Ide tartoznak a jelenségek egyetemes összefüggéséről és szakadatlan fejlődéséről szóló tételek, továbbá olyan tételek, mint a világ anyagiséga és objektivitása, valamint a világ megismerhetősége.

2. *Az alapfogalmak definíciói.* „Az alapfogalmak definíciói egyaránt szolgálják a materialista dialektika alapvonásai tartalmának feltárását és a dialektikus materializmus további konkrétabb kifejtéséhez való áttérést.” (108. o.) Ide tartoznak a következő alapfogalmak: anyag, összefüggés, viszony, mozgás, tér és idő, tudat. — A materialista dialektika alapvonásai utalnak arra, hogy mely fogalmakat kell kiinduló fogalmaknak venni.

3. *A dialektika elvei.* Tudományos elven a szerző valamely elmélet kiinduló tételét érti. Tekintettel a dialektikus materializmust képező négy általános elméletre, a szerző a következő elveket emeli ki: a világ anyagi egységének elve, a tükröződés elve, a fejlődés elve, továbbá az absztrakt és a konkrét egységének elve a teoretikai gondolkodásban. A tükröződés elve pl. a tükröződés-elmélet alapja. Az elvek tulajdonképpen az adott elméletbe tartozó fogalmak egyesítő centrumaként jelentkeznek. (108—109. o.)

4. *A dialektika törvényei.* Meg kell különböztetnünk a dialektika alapvető és nem alapvető törvényeit. Az alapvető törvények a fejlődés dialektikus koncepciójának lényegét határozzák meg. Ezek: az ellentétek egységének és harcának törvénye, a mennyiségi változások minőségi változásokba való átmenetének törvénye és a tagadás tagadásának törvénye. A nem alapvető törvényeknek konkrétizáló, kiegészítő szerepük van. (110—111. o.)

5. *Metodológiai tételek.* A metodológiai tételek az ember szubjektív tevékenységével kapcsolatosak; azt mutatják meg, hogy az embernek hogyan kell az objektív világ jelenségeihez viszonyulnia, amikor analizálja őket. E tételek objektív alapját a dialektika alapvonásai, elvei és törvényei alkotják. (112—114. o.)

A szerző ezután a dialektikus materializmus kategóriáinak helyét és szerepét vizsgálja. Szemben más véleményekkel, Kopnyin szerint „a materialista dialektika kategóriáinak nincs a dialektika alapvonásaitól, elveitől és törvényeitől független, sajátos tartalma.” (128. o.) Ellenkezőleg: e kategóriák funkciója éppen az, hogy a dialektika fentebb említett elemeinek logikai formáját alkotják. A dialektika kategóriáinak szisztematizálásánál a meg-

ismerés fejlődésének folyamatából kell kiindulnunk.

A könyv *negyedik fejezetének* címe: A gondolkodás mint a dialektikus logika tárgya. E fejezetben a szerző lényegében a gondolkodás természetével foglalkozik, a materiális, és az ideális viszonyával, az objektív és a szubjektív kategóriáival, a gondolkodás igazságával stb. Erdemes kiemelni e fejezetből azt a részt, amely a gondolkodással kapcsolatos ellentmondásokkal és forrásaikkal foglalkozik.

„Milyen legyen a gondolkodás, ellentmondásos vagy ellentmondásmentes? Erre az absztrakt módon feltett kérdésre egyesek azt válaszolják, hogy a gondolkodásnak minden esetben és viszonylatban ellentmondásosnak kell lennie, mások azt állítják, hogy a gondolkodás ne legyen ellentmondásos. Azzal az absztrakt tétellel, hogy a tudomány mindig igyekszik megszabadulni az ellentmondásoktól, néha egy másik, ugyanannyira absztrakt tételt állítanak szembe: a tudományban minden ellentmondás jó, aki pedig a gondolkodás ellentmondásaitól meg akar szabadulni — az metafizikus-logikus. Jellemző, hogy azok, akik szerint a gondolkodásnak ellentmondásosnak kell lennie, olyan ellentmondásokra hivatkoznak, amelyek szükségesek abban a folyamatban, amelynek során a gondolat megragadja a tárgyat; azok pedig, akik a gondolkodás ellentmondásmentességének követelményét bizonyítják, a tudományos gondolkodásban tényleg megengedhetetlen ellentmondásokkal operálnak.” (203. o.)

Kopnyin a gondolkodással kapcsolatos ellentmondások két típusát különbözteti meg. Az egyikhez azok tartoznak, amelyeket a formális logikában a principium contradictionis megengedhetetlennek tart. Ezek logikai ellentmondások, és — eredetüket, forrásukat tekintve — szubjektívek. Ebben az esetben nem érintjük az ítéletek konkrét tartalmát. Az ellentmondások másik típusa a gondolkodás lényegével kapcsolatos: a gondolkodás a valóságot tükrözi, a valóságban levő objektív ellentmondások ezért a gondolkodás tartalmában és formáiban is megnyilvánulnak. (203—213. o.)

Az *ötödik és a hatodik fejezet* a szerzőnek a dialektikus logika feladatával kapcsolatos koncepciójához híven a logikai formák gnoszeológiai szerepét vizsgálja, és a marxista logikai irodalomban általában ismert problémákat tartalmaz. E fejezetekkel kapcsolatban P. V. Kopnyin érdemének kell tekintenünk, hogy eléggé átfogó módon világítja meg a logikai formák (a formális logika által tanulmányozott formák) dialektikus természetét.

P. V. Kopnyin könyvének sok tételével vitatkozhatunk. Így pl.: Kétséges, hogy a gondolkodás minden törvénye az objektív világ (a természet) törvényeinek visszatükröződése a *képmás* értelmében. (26. o.) A gondolkodás tartalmát a dolgok képmásai alkotják. E képmásokat viszont nem azonosíthatjuk azokkal a gondolkodási folyamatokkal, amelyek révén létrejönnek, kialakulnak. Továbbá: Kétséges, hogy a formális logika törvényei a dolgok állandóságán és azonosságán alapulnak-e. (93. o.) Ez egyébként ellentmond a szerző felfogásának, aki a következő oldalon Plehanovot bírálja a következő tétel miatt: ahogyan a nyugalom, a mozgás részesete, ugyanúgy a

formális logika szerinti gondolkodás is részesete a dialektikus gondolkodásnak. — Nem eléggé meggyőző a dialektika elemeinek szisztematizálása sem.

Eltekintve bizonyos hiányosságoktól, pontatlanságoktól, e munkát pozitívnak kell tekintenünk. *Alapeszméje jelentős előrelépés* a lenini filozófiai örökség, a dialektikus logika kidolgozásában és továbbfejlesztésében. Szükséges, hogy a filozófia és a logika szakemberei megismerkedjenek e könyvvel. Ezen túlmenően haszonnal tanulmányozhatják mindazok, akik érdeklődnek a marxista filozófia iránt. Éppen ezért érdemes lenne magyar nyelven kiadni.

Katona Péter

Gyermek- és ifjúságvédelem

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó „Reflektorfényben” sorozatának egyik sikerült tagja a „Gyermek- és ifjúságvédelem” c. kollektív munka. A sorozatban eddig megjelent kötetek olyan problémákat tárgyaltak, amelyeknek megvilágítása több tudományág komplex együttműködését kívánta meg. Így például, a születésszabályozás kérdését az orvos, a demográfus és a jogász elemezte. A gyermek- és ifjúságvédelem kérdését pedig a pedagógus, a jogász és a gyermekvédelem hivatásos munkása mutatja be. A munka, jellegét tekintve, ismeretterjesztő mű; az színezi, hogy az ismertető leírás mellett társadalmi jelenségek elemző felderítését is tartalmazza.

A kötet a gyermek- és ifjúságvédelem kérdéseit négy fejezetben tárgyalja. Az első fejezetben megvizsgálja a gyermek helyzetét a családban. Elemzi a család szerepét a gyermek nevelésében, a dolgozó szülők nehézségeit és problémáit a gyermeknevelésben és a gyermekek felügyeletében, a családi élet zavarainak hatását a gyermek fejlődésére, a nevelés hangvételében és stílusában elkövetett hibákat, továbbá az államnak és társadalomnak azokat az intézményeit és intézkedéseit, amelyek segítséget nyújtanak a családi élet anyagi és erkölcsi megszilárdításában és a családban kallódó gyermekek megmentésében vagy a családból kihullott gyermekek felkarolásában.

A második fejezet megvizsgálja a gyermekek helyzetét az iskolában. Különös figyelmet szentel az iskolai és a családi nevelés tartalmi kettősségének, valamint a kettős nevelés következményeinek. Ebben a fejezetben tiszta képet kapunk arról, hogy milyen társadalmi szükségletek hoz-

ták létre azt a pedagógiai mozgalmat, melynek célja: legyen az iskola gyermekeink második otthona. Tárgyalásra kerül a gyermekek túlterhelésének kérdése is, továbbá az otthon és az iskola együttműködésének számos problémája.

A munka harmadik fejezete a pályaválasztásról és a dolgozó fiatalság helyzetéről tájékoztat. Itt képet kapunk a pályaválasztásra való felkészítésről, a munkábaállításról, a munkavégzés nevelő hatásáról, az ifjúsági munka törvényes védelmének formáiról, a szakképzésről és a szakmai továbbképzésről.

A negyedik fejezet a bűnöző fiatalokkal és a fiatalkori bűnözés kérdéseivel foglalkozik. Megismerkedünk a huligánság tartalmi jegyeivel és a huligán viselkedés jellemző vonásaival, képet kapunk a huligán bandák, az ún. galerik kialakulásáról és tevékenységéről. Ez a fejezet elemzi a fiatalok prostitúciójának kérdéseit, valamint a nagyvárosokba került parasztfiatalok bizonytalan helyzetének és a bűnözésnek az összefüggéseit. A fejezetben feltárul a szülők és nevelők felelőssége a bűnöző fiatalok sorsáért. Végül áttekintést kapunk a bírói felelősségrevonás formáiról és az ezt kiegészítő utógondozási tevékenységről.

A munka által fellelt gazdag problematika tartalmi ismertetésére bővebben nem térhetünk ki. A könyvből kiderül, hogy gyermek- és ifjúságvédelmünk tartalmában és működési rendjében nem hasonlítható össze a kapitalista államok gyermek- és ifjúságvédelmével. Az utóbbi a kapitalista társadalom belső ellentmondásából és szerkezetéből szükségszerűen folyó erkölcsi zűllés, nyomor és bűnözés szociálpolitikai elveken nyugvó tüneti

* „Reflektorfényben” sorozat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 300 o.

kezelése csupán. A vezető kapitalista államokban a gyermekvédelem tartalmában még ma sem több az igazságügyi gyermekvédelemnél vagy a szegénygondozás keretébe tartozó szociálpolitikai segélyezésnél. Ezen mit sem változtat a gazdag intézményrendszer, amelyet egy-két kapitalista ország a magáénak mondhat. Hazánk gyermek- és ifjúságvédelmének rendszere ezzel szemben nem korlátozódik a gyermekvédelemre erre a speciális ágára, a veszélyeztetett gyermekek rétegére, hanem végig kíséri államunk minden ifjú polgárának életét. Ez mindenekelőtt a családvédelem, az egészségügyi gondozás, az iskolai és a szakoktatás jól átgondolt és egymáshoz kapcsolódó intézmény- és intézkedésrendszerét jelenti. Hazánkban a veszélyeztetett (erkölcsi züllés veszélyének kitétt vagy züllött) és bűnöző, valamint a támasz nélkül maradt fiatalok gondozása, nevelése csak egyik ága gyermek- és ifjúságvédelmi rendszerünknek. Ezek szerint külön apparátus csak a gyermekvédelem speciális ágában szükséges: ott, ahol a családi és az iskolai körülmények nem biztosítják megfelelően a gyermek egészséges fejlődését. Erre vezethető vissza, hogy a munka csak kevés helyet szentel a gyermekvédelemmel foglalkozó apparátus és intézmények működésének.

Mindezek alapján hazánkban a gyermekvédelemmel foglalkozó intézmények működésének szemléletében is változás következett be. Míg régebben a veszélyeztetett gyermekről való gondoskodás kimerült a szociálpolitikai segélyezés különböző formáiban, addig ma a gyámoltatás és felkarolás anyagi juttatásai mellett elsősorban pedagógiai kérdéseket vet fel. Gyermek- és ifjúságvédelmi rendszerünk ma pedagógiai elveken nyugszik, ezek dominálnak az intézmények működésében, nem pedig szociálpolitikai elgondolások. A valószínű helyzet tükröződik a szóban forgó munkában is. A bevezetőben a szerzők kijelentik ugyan, hogy nem akarnak nevelési tanácsokat és pedagógiai útmutatásokat adni, lényegében azonban a munka első három fejezete pedagógiai útmutatásokat és tanácsokat tartalmaz: a családi élet rendezetlen konfliktusainak, a nevelés tartalmi hibáinak következményeire mutat rá. Véleményünk szerint ez a könyv erőnyeinek egyik összetevője, annak ellenére, hogy a pedagógiai tanácsadás szándékát a mű szerzői maguktól elhárítják.

A mű erénye azonban hibák forrásává is válik, mivel a munka jellegére vonatkozó elképzelések nem nyertek világos és egyértelmű meghatározást. A mű szerzői elhárítják ugyan maguktól a pedagógiai tanácsadás feladatát, és azt tűzik ki célul,

hogy társadalmi problémákat mutassanak be. A munka azonban éppen azzal marad adós, amit ígér, és abban nyújt hasznos tudnivalókat, amit a szerzők maguktól el igyekeznek elhárítani. Azok a társadalmi problémák, amelyek a gyermek- és ifjúságvédelmet közelről érintik, nem kerültek megfelelő szinten és megfelelő módon feldolgozásra.

Ilyen kérdés, például, a család szerkezetének átalakulása, és ezzel a családi nevelés hagyományos formáinak megváltozása. Azt nem állíthatjuk, hogy ezzel a problémával a szerzők nem foglalkoznak. A könyv első részében, például, azokat a nehézségeket, amelyek a nők természetesen való részvételéből adódnak, bőszesen ismertetik. Hasznos pedagógiai útmutatásokat is tartalmaz ez a fejezet. Részletesen megmutatják a szerzők, hogy államunk milyen intézkedésekkel siet a dolgozó szülők nevelési gondjainak megoldásában a családok segítségére. A legfontosabb kérdésben azonban elmarad a helyesen induló szociológiai aspektusú elemzés: nem mutatja meg, hogy társadalmi méretekben milyen összefüggés van a család szerkezeti átalakulása és a fiatalkori bűnözés vagy erkölcsi züllés között.

A gyermek- és ifjúságvédelem rendszerét ilyen közelről érintő másik probléma a népességátrétegződés is. A népességátrétegződés új életviszonyok és ezeknek megfelelő új magatartási minták kialakulásával a hagyományos nevelési eljárásokban és az életvitelben is gyökeres fordulatot követel meg. A hagyományos magatartási formák megváltozásánál azonban az előbb említett gyors és gyökeres változások nem eredményeznek átalakulást, és így különböző viselkedési nehézségek keletkeznek. Ellentmondás van az új életviszonyok és az ennek megfelelő magatartási minták és a régi viselkedési formák között. Vagy pedig olyan gyors változásnak lehetünk szemtanúi, ami a teljes gyökértelenségre utal. Az új magatartásminták és a viselkedési zavarok kapcsolata különösen az új szocialista létesítmények és városok építésénél volt tapasztalható. Az empirikus adatokra támaszkodó hazai publikációk felfigyeltek a fiatalkori bűnözés és a népességátrétegződés kapcsolatára, és elemezték is ezt a kérdést. A könyv szerzői érintik ugyan ezt a kérdést, azonban az „urbanizációs elmélet” vádjától való félelem miatt elzárkóznak a mélyebb elemzéstől. Ez annál inkább meglepő, mivel egy külön részben foglalkoznak a nagyvárosba szakadt fiatalok helyzetével, nehézségeivel. A nehézségeket áttekintő ismertetés elbirt volna egy mélyebb szociológiai elemzést. Ma már

senkit sem érhet igaztalan vád akkor, ha valóságos összefüggésekre hívja fel a figyelmet, és különösen akkor nem, ha ezeket az összefüggéseket empirikus adatok is igazolják.

A gyermek- és ifjúságvédelem rendszerét közelről érintő probléma a tanulási idő meghosszabbodása és az ifjúság munkába állásának kitolódott időpontja. Az ebből eredő statusbizonytalanság gyakran magatartási zavarok előidézője. Ugyancsak közelről érinti a gyermek- és ifjúságvédelem rendszerét a megnövekedett szabadidő és a szabadidő konstruktív kihasználásának problémája. Ma már nem annyira a munkára nevelés jelent nehézséget a bűnöző vagy veszélyeztetett ifjak nevelésével foglalkozó intézeteknek, mint az, hogy megtanítsák a lelkesen és jól dolgozó fiatalokat a szabadidő észszerű és hasznos kihasználására. Tovább sorolhatnánk azokat a társadalmi problémákat, amelyek a legszorosabb kapcsolatban állanak a veszélyeztetett és bűnöző gyerekek életviszonyainak alakulásával és ezen keresztül a gyermek- és ifjúságvédelem rendszerével. Ezeknek összefogott és elmélyült elemzése, sajnos, elmaradt, és ez jelentős mértékben rontja a munka értékét. Ezeknek a problémáknak a megközelítése szociológiai elemzést követelt volna. Ez a szemlélet nem hiányzik ugyan a könyv szerzőinél, de nem képesek az általánosságok síkjáról a konkrét elemzésig eljutni.

Az a körülmény, hogy a munka szerzői nem tisztázták megfelelően az ismeretterjesztés és az egyes társadalmi problémák szociológiai elemzésének viszonyát és követelményeit, a munka tartalmát és stílusát egyenletlenné teszi. Az ismeretterjesztés problémaközlését a színes eseteleírás olvasmányossá teszi, de míg az eset és példa az ismeretterjesztő műben bizonyít, addig a szociológiai elemzésnek csak kiindulópontja lehet csupán. Aki ismeretszerzés céljából olvassa el a könyvet, az megfontolt és okos pedagógiai tanácsokat talál, aki azonban a gyermek- és ifjúságvédelem társadalmi problémái, illetve szociológiai alapjai után érdeklődik, az várokozásában csalódik.

Az ifjúság magatartási stílusára vonatkozó fejtegetések során a szociológiai szemléletű magyarázat kielégítőnek mondható, és a mű szerzőinek sikerült ezt a problémát a maga megfelelő helyére tenniük. Ebben

a vonatkozásban is megmutatkozik a szociológiai szemléletű problémakezelés előnye, mert megóvja a szerzőket mind az indokolatlan optimizmus, mind pedig a megalapozatlan borúlátás túlzásaitól, ami pedig az ifjúság problémáinak vitatásánál úgyszólván általános jelenségnek volt mondható mind az utóbbi időkig.

A bűnöző fiatalokúakra vonatkozó elemzés a mű legsikerültebb részének mondható. Az elemzés azonban mind arányai, mind pedig szemléletében egyoldalú. Az az igyekezet ugyanis, hogy rámutasson a nevelés tartalmi hibáinak és a bűnözésnek az összefüggéseire, csak egyoldalúan a nevelők felelősségének kérdését állítja a középpontba. Ezzel sikerül ugyan a fiatalkori bűnözés kérdésében a társadalmi felelősség érzését felkeltenie, de azt a téves benyomást kelti, hogy a fiatalok bűnözők csak áldozatok, akiket semmi vagy csak nagyon kevés felelősség terhel kriminális magatartásukért. Ezért után a fiatalokúak bírósága is csak pedagógiai fórumként kerül bemutatásra, és elsikkad a bírói felelősségrevonás represszív jellegének körvonalazása. Ezzel a fiatalokúakkal szemben folytatott büntetőpolitika egyoldalúan és elferdítve kerül bemutatásra.

A könyv egésze kiválóan alkalmas arra, hogy felkeltse az ifjúság nevelésének és magatartásának kérdései iránt az érdeklődést, és arra is, hogy elmélyítse a felelősségtudatot. A mű érdeme a helytelen és hibás nevelési eljárások és a társadalmi rendüktől idegen viselkedési formák közötti összefüggés bemutatása. Ugyanakkor a mű értékét erősen csökkenti a társadalmi problémák szociológiai megközelítésének hiánya. Bár a munka egésze áttekinthető képet ad a gyermek- és ifjúságvédelem rendszeréről, ez a kép elmélyültebb és árnyaltabb lett volna, ha a szerzők támaszkodnak az e tárgyban vagy ezzel összefüggésben megjelent hazai monográfiákra, tanulmányokra. A mű szerzői nem az úttörés érdemét, hanem az átfogó bemutatás érdemét mondhatják magukénak. Ezért az ismeretterjesztő jellegnek nem mondott volna ellent, hanem a problémakezelést csak elmélyítette volna a tudományos irodalomra támaszkodó dokumentálás.

Szabó András